

Волинський національний університет
імені Лесі Українки
Факультет хімії, екології та фармації
Кафедра екології та охорони навколишнього середовища

Людмила Савчук

Заповідна справа

Конспект лекцій,

Луцьк
2022

УДК 504(07)

С 16

Рекомендовано до друку науково-методичною радою Волинського національного університету імені Лесі Українки (протокол № від).

Рецензенти:

Мельник В.І. – д.б.н., проф., зав. відділом природної флори Національного ботанічного саду ім. М.М. Гришка НАН України.

Лавринюк З.В. – к.х.н., доц. кафедри екології та охорони навколишнього середовища ВНУ ім. Лесі Українки

Савчук Л.А.

С-13 Заповідна справа: Конспект лекцій. / Людмила Анатоліївна Савчук. – Луцьк :ПП Іванюк В.П. 2022. – 60 с.

Анотація: Конспект лекцій для студентів екологів денної та заочної форм навчання.

Рекомендовано студентам 2 курсу 101 напрямку підготовки екологія.....

УДК 504(07)

© Савчук Л.А., 2022

© Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2022

Лекція 1

ЗАПОВІДНА СПРАВА ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА ТА НАУКОВИЙ НАПРЯМ

1.1. Зміст, визначення та об'єкти заповідної справи

"Заповідна справа" - термін, який широко використовується й є загальноприйнятим. Одні фахівці розглядають **заповідну справу як сферу практичної діяльності щодо створення природоохоронних територій та забезпечення виконання ними необхідних функцій**. Інші - у тому, що **заповідна справа є сферою наукової та практичної діяльності зі збереження природи в межах спеціально створених для цієї мети територій та об'єктів**. Отже, науковий базис заповідної справи досить розгалужена складова, що містить теоретичні положення багатьох наук природничого та гуманітарного циклів.

Базисом взаєморозуміння та взаємозбагачення різних наук є чітко окреслена **мета заповідної справи** - зберегти й відновити природні комплекси чи їх окремі компоненти на спеціально призначених для цього територіях. Шляхи досягнення цієї мети різні (наукові та практичні, економічні й екологічні, *in situ* й *ex situ* тощо), однак їх спрямованість на досягнення спільної мети визначає те, що заповідна справа являє собою цілісний напрям людської діяльності. Він охоплює як наукові пошуки, так і практичні заходи. Отже, - **заповідну справу можна визначити як теорію та практику збереження та відновлення природних комплексів і їх компонентів, а також їх раціонального використання в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду**.

Однак, на даний час заповідна справа у науковому відношенні являє собою не окрему науку чи науковий напрям, а комплекс наук, чії закони, закономірності, концепції та інші положення і методи знаходять застосування при вирішенні питань, важливих для охорони природи на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду. Не сама заповідна справа шукає та формулює нові наукові закони чи концепції, вона лише користується науковими положеннями інших наук. Також, ставлячи перед цими науками завдання, що необхідні для розвитку заповідної справи, вона стимулює їх шукати нові закономірності, розробляти нові методи досліджень тощо. Отже, "науковість" заповідної справи не лише в тому, що вона має потужний науковий базис, але й в тому, що сама заохочує розвиток нових наукових напрямів. У біології, наприклад, такий напрям одержав назву "біології охорони природи" (англ. - *conservation biology*).

В Україні заповідна справа як самостійна навчальна дисципліна була визнана де-факто і де-юре разом із введенням до навчальних планів провідних вищих закладів освіти курсу із однойменною назвою. Його мета - дати студентам основи знань із заповідної справи, включаючи її наукові, правові, організаційні, управлінські та інші основи.

Об'єкти заповідної справи. Матеріальними об'єктами заповідної справи виступають природні територіальні комплекси, їх компоненти (передусім - рослинний та тваринний світ, а також геологічні утворення, водні тіла, ґрунти та інші), які становлять цінність з природоохоронної точки зору. Зокрема, це природні

комплекси у межах існуючих територій природно-заповідного фонду (далі - ПЗФ).

Ідеальні об'єкти заповідної справи. Отже, такі ідеальні феномени, як морально-етичні норми людського ставлення до живої та неживої природи, її духовна, естетична та інші "нематеріальні" цінності, індивідуальні та соціальні (зокрема, етнічні) значення певних ландшафтів, їх символізм тощо є тими об'єктами ідеальної природи, на які також спрямована заповідна справа.

Предмет вивчення заповідної справи - це види і форми заповідання природних територій (ландшафтів) і об'єктів.

1.2. Наукові засади заповідної справи

Наукові засади ведення заповідної справи реалізуються в різних формах й визначають такі головні напрямки наукових досліджень:

1. Дослідження природного (еволюційного) розвитку рослинного та тваринного світу.

2. Виділення у природних комплексах незвичайних, унікальних ділянок і явищ, розробка напрямів та методів їх збереження.

3. Встановлення шляхів збереження ділянок із типовим рослинним та тваринним світом.

4. Необхідність збереження біорізноманіття Землі, тобто всієї різноманітності форм живого на різних рівнях його організації.

5. Необхідність забезпечення сталого розвитку людства, держави, її окремих регіонів.

Звичайно, пріоритетні напрямки наукових досліджень ведення заповідної справи змінюються разом із розвитком науки, поглибленням наших знань про природу, із зміною екологічної ситуації у державі та її окремих регіонах. Однак можна вважати, що сформульовані вище наукові напрямки протягом тривалого часу відіграватимуть роль наукових підвалин заповідної справи.

Лекція 2-4

ІСТОРИЧНІ ВІХИ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

Природні заповідні об'єкти були в усі часи й в усіх народів. З виникненням релігій вони присвячувались богам та мали сакральне значення. Східні слов'яни "поселяли" своїх богів на вершинах гір (Бескиди, Лиса гора у Києві), печерах, гаях - місцях тихих, диких, віддалених від житла. Під охорону богів та народних традицій підпадали природні об'єкти незвичайної краси - цілющі джерела, водоспади, окремі камені, скелі. Багато-які місцевості ставали священними, оскільки з ними були пов'язані міфи. Так, греки, що мешкали на узбережжі Азовського та Чорного морів, вважали священними острови Тендра та Джарилгач. Острів Тендра вони присвятили Ахіллу, а звався він Ахілловим берегом. На острові були споруджені храми та встановлена статуя героя. Деякі природні об'єкти заповідались як священні у зв'язку з історичними подіями. Так, сакральне значення мали місця поховання знатних предків.

За часів Київської Русі гаї, озера, ріки, ключі заповідались як священні та правила їм за храми: гайбог, божниця, святибор, Буг. Були тут і "заповідні гаї", що розташовувались поблизу поселень, здебільшого на підвищених місцинах. У

Києві священним вважався Шулявський (Кадетський) гай на березі річки Либідь. Він був вирубаний в часи громадянської війни. Зараз від цього гаю залишився лише один 400-річний дуб. У священних дубових гаєх найстаріші дерева обгороджувалися парканом, за який могли заходити лише жерці. Деякі слов'яни називали священні гаї раєм. Професор Є. Анічков вважав, що на місці, де тепер знаходиться Києво-Печерська Лавра, багато років тому шумів листям священний гай - обитель київських богів.

Протозаповідниками можна вважати і ліси монастирів, що пильно охоронялись. Так, поблизу Охтирського монастиря зберігся ліс на Ворсклі, Святогорського монастиря - урочище сосни крейдяної. Лісове урочище Китаєве, Голосіївський ліс, Конча-Заспа під Києвом також збереглися дякуючи монахам. Пізніше, у 1921 р. урочище Конча-Заспа стало заповідником, а Святі гори у 1997 р. - національним парком. Ще одним видом протозаповідників були засічні ліси поблизу південних та південно-східних кордонів Московії, в межиріччі Дніпра та Дона, на території сучасної Харківської та Білгородської областей. Такі ліси суворо охоронялись. З метою їх охорони царі видавали спеціальні укази. Система засічних лісів проіснувала до кінця XVII ст. Деякі сучасні заповідники створені на місці колишніх засічних лісів.

Таким чином, *в давні часи природні об'єкти заповідалися як священні у зв'язку з міфами, через моральні, політичні, історичні причини. Крім того, заповідними священними місцями ставали ті території, котрі, завдяки особливим природним властивостям, були особливо "приємні" богам.*

В княжу добу общини мали свої мисливські угіддя, які охороняли. Між князями Київської Русі та між окремими общинами існували угоди про мисливські угіддя і про способи лову. За порушення винних жорстоко карали. Так, відомо, що у 970 р. князь Олег убив сина воєводи Свенельда, зустрівши його в забороненому для полювання місці. Безумовно, що перші руські юридичні документи регламентують використання угідь чи окремих видів не з природоохоронною метою, а з позицій власності. "Устав Великого князя Ярослава Володимировича про суди" мав окремий розділ "Про бобрів" і визначав покарання за самовільне добування цього звіра. Згідно "Руської правди" за добування без дозволу з чужих володінь яструба, сокола накладали штраф 3 гривні, за бобра з нори - 12 гривень. Якщо ж в чужому володінні знайдуться сліди незаконного промислу: сітки, чи перекопана земля, то община повинна видати злодія, або сплатити 12 гривень штрафу.

Київські князі стали створювати заповідні об'єкти з утилітарною метою. Так, при Володимирі Мономаху наприкінці 11 ст. під Києвом було кілька урочищ, що охоронялися для княжого полювання: Соколиний Ріг, Звіринець. Заповідними були й бортницькі угіддя. Володимир Волинський у 12 ст. з метою охорони зубрів заповів Біловезьку Пущу, яка стала першим офіційно задокументованим заповідником.

У 1423 р. король Владислав Ягайло видав указ про охорону тварин, який, окрім врегулювання питань власності у галузі мисливського промислу, мав і природоохоронні пункти: "З весни і до початку осені ніхто не має права починати полювання, інакше - штраф з гривні... Якщо у кого в маєтку є поселення бобрів,

той не повинен законно сам і не пускати інших руйнувати ці поселення, орати можна не ближче, ніж можна докинути палку". Ці положення указу Ягайла були відбиті й у Литовському статуті короля Зигмунда Першого 1529 р., який визначав екологічне право на території України у польсько-литовські часи.

Найперший заповідник в Україні в близькому до сучасного розуміння цього слова організував меценат науки, орнітолог, великий любитель природи граф Володимир Дзедушицький у 1886 р. на своїх землях поблизу с. Пеняки. Резерват "Пам'ятка Пеняцька" (на території сучасного Бродовського району Львівської області поблизу р. Серет) був створений з науковою та естетичною метою в 200-річному буковому пралісі на площі 22,4 га біля с. Пеняки під Бродами. На жаль, у часи лихоліть світових воєн ліс був у значній мірі вирубаний. Охоронний статус "Пам'ятки Пеняцької" був відновлений у лютому 1997 р. Пам'ятка Пеняцька є одним із перших лісових резерватів Старого Світу.

Через 3 роки за рекомендацією відомого ботаніка та еколога Й. К. Пачоського в херсонських степах на землях Ф.Е. Фальц-Фейна створюється найвідоміший давній заповідник України – Асканія-Нова, створений самим Ф.Е. Фальц-Фейном. Ще 1883 року він обгородив 8 десятин землі Асканії-Нової, де утримував степових тварин. **Першу ділянку цілини в районі урочища Кролі Фрідріх Фальц-Фейн став охороняти після закінчення університету - з 1889 р. Цю дату й можна вважати початком створення першого заповідника в Російській імперії.** Спочатку, при розділі батьківської спадщини Фрідріху дістався маєток Доренбург, а його брату Володимиру - Асканія. Однак, побачивши розчарування Фрідріха з приводу такого розподілу спадщини, брат обмінявся з ним маєтками.

Ділянка в урочищі Кролі виявилась не дуже вдалою - по ній колись проходив чумацький шлях, і за порадою ботаніка Й.К. Пачоського Фальц-Фейн заклав у 1898 р. нові заповідні ділянки площею 500 та 120 десятин, де почались систематичні ботанічні дослідження. Таким чином, Асканія-Нова є другим в Україні заповідником. Пізніше в маєтках братів були закладені ще три ділянки на площі 45 десятин. Вже тоді ці ділянки мали буферну зону. У 1887 р. Фальц-Фейн створив зоологічний та ботанічний парк, а 1890 року відкрив природничий музей. Асканія-Нова є одним з перших в Європі степовим резерватом.

У 1894 р. міністр Двору його імператорської величності граф Воронцов-Дашков за згодою з міністром землеробства Росії наказав виділити в розпорядження В.В. Докучаєва три степові дослідні ділянки - Кам'яно-Могильну, Маріупольську та Старобільську, в яких вчений вважав за необхідне підтримувати заповідний режим. Перші з цих двох ділянок згодом були реорганізовані в науково-дослідні установи, а в останній, що поблизу села Городище (тепер Біловодський район Луганської області), було проведено зрошення, заліснення та виділено кілька добре збережених "недоторканих ділянок" сухого ковилово-типчакового степу, де здійснювались наукові дослідження. Старобільську ділянку В.В. Докучаєв відвідав у травні 1892 р., коли й виділив заповідний степ площею близько 12 га. В 1900 р. херсонський землевласник Адлер виділив для В.В. Докучаєва ділянку зі своїх володінь. Таким чином, Старобільська цілинна ділянка стала в Україні третім, після

"Пам'ятки Пеняцької" та Асканії-Нової заповідником в сучасному розумінні цього слова. На теперішній час Старобільський степ Докучаєва на площі 12 га. існує у складі Юницького заказника.

В 1893 р. київський рибовод І.Н. Фалеєв створив Київський відділ Російського товариства рибництва та рибальства, і в цьому ж році домігся взяття під охорону Товариством відомого нерестовища - озера Конча під Києвом. Ця ділянка стала четвертим заповідним об'єктом на території сучасної України. В 1895 р. І.Н.Фалеєв публікує в трьох номерах "Вестника рибопромисленности" своє дослідження "Днепровское рыболовство", в якому вперше підняв питання про створення рибних заказників в Україні: "Подібні місця при вдалому виборі дали б на мій погляд велетенський приріст рибних багатств. Лоза і, взагалі, рослинність, що оточує заповідні озера чи затоки, має бути недоторканою".

Охороною пам'яток природи опікувались і багато українських товариств. Так, 1914 року член Подільського товариства дослідників та любителів природи В. Раєвський зробив доповідь "Про необхідність охорони пам'яток природи Поділля" й навів перелік місцевих природних об'єктів, що потребували охорони. До переліку, зокрема, були занесені й "Медобори".

Хортицьке товариство охоронців природи домагалось збереження мальовничих дніпровських круч, які потерпали від видобутку каменю. Товариство намагалось законодавчим шляхом захистити унікальні скелі від знищення. Однак, Департамент землеробства на запит Хортицького товариства дав негативну відповідь: "...в России нет закона, защищающего виды в природе, а есть закон, защищающий исторические виды...". Дякуючи наполегливості хортицьких любителів природи, дніпровські скелі біля сіл Кичкас, кручі острова Хортиця стали охоронятись як історичні місця. На них вивішували спеціальні щити: "Добыча камня запрещена. Охраняется ХООП". Викупивши в 1910 р. частину скель площею кілька сот гектарів у Олександрівської земської управи, Хортицьке товариство налагодило їх охорону. Крім того, воно викупувало та охороняло старі дуби.

Кримське товариство дослідників та любителів природи в 1913 р. домоглося заповідання степової ділянки під Сімферополем. Цю ділянку передало природоохоронцям "Общество распространения просвещения между евреями".

Таким чином, на початок 20 ст. на території України склалась досить різноманітна сукупність заповідних об'єктів. Вони відрізнялись один від одного як за формою власності, так і за формами заповідання. Разом з тим, відсутність власної державності негативно позначилась на формуванні національної системи заповідної справи. Відносно короткий період національно-державного будівництва в ході української революції 1917-1920 рр. суттєво не вплинув на природоохоронну ситуацію.

В січні 1918 р. III з'їзд Комітету об'єднаних наукових закладів та товариств Таврійської губернії створив комісію з питань Кримського заповідника з метою уточнення його меж. Був підготовлений проект положення про заповідник, а 10 березня 1919р. при активній підтримці керівника Кримського крайового уряду С.С.Крима була підписана постанова про створення заповідника та

затверджене положення про нього.

Численні звернення Академії наук, Таврійського університету призвели до підписання головою більшовицького уряду в Харкові Раковським декрету від 1 квітня 1919 р. "Про оголошення колишнього маєтку Фальц-Фейна "Асканія-Нова" народним заповідником".

З 1919 р. роль всеукраїнського органу, який координував заповідну справу й охорону природи, відігравала Секція, а з 1924 - Комісія з охорони природи Сільськогосподарського наукового комітету УРСР під керівництвом А.А.Янати. Саме за його сприяння були заповідані в 1919 Асканія-Нова, а пізніше Конча-Заспа та Канівський заповідник.

Положення 1926 р. - перший в Радянській Україні нормативний акт, який встановив правила порядку створення, охорони, утримання, дослідження та пропаганди заповідних територій. Згідно Положення, всі пам'ятки культури та природи перебували у віданні Укрнауки Народного комісаріату з просвіти УРСР (НКП УРСР) та його органів на місцях. Пам'ятки республіканського значення за поданням НКП УРСР затверджувались Радою народних комісарів УРСР, місцевого значення - окружними виконкомом. На пам'ятки республіканського значення виділяв кошти НКП УРСР, а на пам'ятки місцевого значення - його органи на місцях. Всі пам'ятки реєструвались в НКП УРСР. Для ведення цих справ при Наркомпросі України у 1928 р. був створений громадський консультативний Український комітет охорони пам'яток природи.

У 1932 р. вперше в Україні опубліковане зведення державних природних заповідних об'єктів - книга керівника Харківської природоохоронної інспектури Михайла Соломоновича Шалита "Заповідники та пам'ятки природи України". За його даними, в УРСР на 1930 р. (без врахування Київської інспектури) налічувалось 125 пам'яток природи (42 республіканського та 83 місцевого значення). Серед них: лісових - 49, степових - 21, боліт - 10, озер - 4, заплав річок - 4, окремих дерев - 11, садів та парків - 12 (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Заповідники республіканського значення, що функціонували на території України станом на 01.01.1929 р. (за Бореєм, 2002)

Назва	Площа (га)	Підпорядкування
Надморські (Приморські) заповідники	32000	НКЗ УРСР
Піщані заповідники пониззя Дніпра	15000	НКЗ УРСР
Асканія-Нова	42000	НКЗ УРСР
Конча-Заспа	730	НКЗ УРСР
Лісостеповий ім.	1980,75	НКЗ УРСР
Кримський	21138	НКП Кримської АРСР
Парк III Інтернаціоналу (Софіївка)	100	НКП УРСР
Парк Устинівка	9	НКП УРСР
Академічний степ (Карлівська цілина)	154	АН УРСР
Разом	113101,75	

На початку 1930-х рр. були організовані ще два заповідники Академії наук УРСР - Гористе та Прохорівський. Однак, саме в цей час і закінчується "заповідний Ренесанс" в Україні. На початку 1933 р. Степовий інститут, заповідник Асканія-Нова та зональна вівчарська станція влились до Інституту гібридизації. Тобто, заповідник перестав існувати як самостійна одиниця (до 1995 р.). Відомчим розпорядженням НКЗ УРСР цілину ділянку скоротили до 1400 га. В середині літа 1934 р. перестав існувати заповідник Конча-Заспа, заповідний режим якого було відновлено лише в 1999 р. В цей же час зазнають значною скорочення площі заповідників в пониззі Дніпра. Таким чином, на 01.01.1938 р. в Радянській Україні залишилось шість заповідників площею 42664,4 га.

На західних територіях України станом на 1939 р. існувало близько 120 природних резерватів. З них 35 резерватів були на Закарпатті, на Львівщині - 22, Станіславщині - 30, Тернопільщині - 19, на Буковині - 4, на Волині - 6, Рівненщині - 4. Існував 1 (Чорногорський) національний парк на площі 1534 га.

Повоєнні роки відмічені піднесенням охорони природи. 24 травня 1944 р. в Україні відновлене Головне управління в справах заповідників, зоопарків та зоосадів. 26 липня 1946 р. Рада Міністрів УРСР затвердила Положення про державні заповідники та пам'ятки природи, яке чітко визначило, що всі нові заповідники затверджуються Радою Міністрів УРСР за пропозицією Головного управління в справах заповідників та перебувають у підпорядкуванні цього Управління. Заповідники місцевого значення затверджуються облвиконкомами та проходять реєстрацію в Управлінні.

Однак, вже у 1949 р. в Раді Міністрів СРСР постало питання про більш широке використання заповідників з господарською метою. 29 серпня 1951 року Радою Міністрів СРСР була видана постанова, яка зобов'язувала Ради Міністрів союзних республік закрити 88 заповідників.

В Україні були ліквідовані такі заповідники місцевого значення: Золотий потік, Гомільшанський ліс, Чернеччина, Білосарайська коса, Біла гора, Шутроминці, Галілея, Глоди, Венгільський ліс, Костопільський, Гори Артема, Тисовий ліс, Велико-Бурлуцький, Кам'яні могили та п'ять республіканських: Гористе, Веселі Боковеньки, Устинівка, Тросцянець, Середньодніпровський (Канівський). У Чорноморського заповідника на потреби колгоспів відняли 1 тисячу гектарів, у Азово-Сиваського - 200 га. Всього в Україні залишилось 33 тис. га заповідних земель, тобто - 60% колишньої площі.

На жаль, значне скорочення мережі заповідників, що відбулось у 1951 р. продовжувалось і далі. Як результат ***на 1965 рік в Україні залишилось 2 заповідника загальною площею 11536 га. На цей час заповідна справа в УРСР мала найгірші показники за весь час Радянської влади. Частка території під заповідниками складала всього 0,02%.***

Ситуація почала потроху виправлятися з кінця 1960-их років. У 1967 р. був створений Держкомприроди при Раді міністрів УРСР. А з початку 1970-х років діячі заповідної справи в Україні здійснили кілька рішучих кроків для розширення мережі природоохоронних територій. 5 січня 1970 р. Відділ загальної біології АН УРСР під головуванням академіка І.Г. Підоплічка затвердив план створення 25 нових заповідників в Україні. Уряд у 1972 р. затвердив "Класифікацію заповідних

та інших територій УРСР, що охороняються державою", згідно якої Уряд приймав рішення про створення заповідників, заказників, природних парків, пам'яток природи республіканського значення. Облвиконкоми - пам'ятки природи та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення. Держкомприроди УРСР - парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва республіканського значення.

На цей час припадає створення таких заповідників як Кара-Даг, Мис Март'ян, Ялтинський нагірно-лісовий, розширений Чорноморський, Луганський, Кримський заповідники. На 6093 га розширена площа Дунайських плавнів. Успішно збільшувалась і мережа заказників та пам'яток природи республіканського значення (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Державні природні заповідники та національні парки України станом на 01.01.1981 р. (за Борецьком, 2002)

Назва	Площа (га)	Підпорядкування
Чорноморський	71899	АН УРСР
Карпатський	6077	Мінліспром УРСР
Канівський	і 035	Мінвуз УРСР
Луганський:		АН УРСР
Стрільцівський степ	494	
Станично-Луганський	494	
Провальський степ	587,5	
Мис Март'ян	240	ВАСХНІЛ
Ялтинський нагірно-лісовий	14591	Мінлісгосп
Карадазький	2855,7	АНУРСР
Поліський	20096	Мінлісгосп УРСР
Український степовий."		АН УРСР
Михайлівська цілина	202,4	
Хомутівський степ	1028	
Кам'яні Могили	411	
Карпатський національний парк	47300	Мінліспром УРСР
Разом	167311.	

З іншого боку "епоха застою" не могла не відбитись і на заповідній справі. Практикувалось збільшення площ заповідників за рахунок акваторій (площі морів). Так, Чорноморський заповідник після розширення мав площу 63806 га, і з них - 51200 га - площа акваторії. **31 червня 1980 р. був створений перший в Україні державний національний парк - Карпатський, площею 47,3 тис. га.**

Головним гальмом заповідної справи була відомчість. Десять заповідників

України були підпорядковані п'яти господарям. Мало місце постійне "узаконене" порушення заповідного режиму. Відомчість заважала налагодити координацію наукових досліджень, активізувати природоохоронну пропаганду, підготовку кадрів, розробку правових актів в галузі заповідної справи. Ще одним з недоліків заповідної справи в Україні була відсутність її етико-естетичного спрямування, що значно збіднювало громадську підтримку.

У 1983 р. була прийнята нова класифікація територій та об'єктів природно-заповідного фонду Української РСР, до якої були введені нові на той час поліфункціональні форми охоронних територій: біосферні заповідники та державні природні національні парки.

Ровесником незалежності нашої держави є Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища" (1991"). Він став базовим для розробки цілої серії законодавчих актів у галузі екологічного права. У 1992 р. прийнято Закон України "Про природно-заповідний фонд України", який визначив сучасну класифікацію територій та об'єктів природно-заповідного фонду, врегулював питання власності, основні вимоги щодо режиму охорони, використання та управління охоронними територіями. В той же рік затверджено Положення про Червону Книгу України, яке визначає правовий статус рідкісних видів, та видів, що перебувають у небезпеці. Створення охоронних територій визначене, як один із заходів охорони та відтворення "червонокнижних" видів. 126 рідкісних рослинних угруповань увійшли до Зеленої книги України, яка набула нормативного характеру 1999 року. Положення про Зелену книгу України дає правову базу для розробки заходів щодо збереження рідкісних ценозів. Розвиток природоохоронного законодавства України базується на основному законі - Конституції України, яка констатує необхідність збереження природи як державою (ст.16), так і громадянами (ст. 66). Таким чином, Україна має досить добру законодавчу базу для розвитку заповідної справи.

Спеціально уповноваженим органом державного управління в галузі організації, охорони та використання природно-заповідного фонду є центральний орган виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища, при якому для оперативної роботи створюється спеціальний підрозділ. 14 березня 2001р. постановою Кабінету Міністрів України № 239 при Міністерстві екології та природних ресурсів України (зараз - Міністерство охорони навколишнього природного середовища України) створено урядовий орган - *Державну службу заповідної справи*. Цей урядовий орган створено на базі Головного управління національних природних парків та заповідної справи Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України, що розпочало свою діяльність у 1995 р.

Динамічно розвивається природно-заповідний фонд України. *За період з 1992 р. він зріс майже вдвічі й має у своєму складі 7010 територій і об'єктів загальною площею в 2557,8 тис. га, що складає 4,2% території України.* Розбудова природно-заповідного фонду України стала результатом реалізації Програми перспективного розвитку заповідної справи в Україні "Заповідники", затвердженої Верховною Радою України 22.09.1994 р. Програма визначила

стратегію розвитку заповідної справи в Україні до 2005р., заклала засади для наукового, організаційного, матеріально-технічного розвитку заповідної справи й оптимізації мережі територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Зі здобуттям незалежності Україна стала активним учасником міжнародної діяльності в галузі охорони довкілля. На Всесвітній конференції глав держав у Ріо-де-Жанейро (1992 р.) за участі Голови Верховної Ради України були прийняті доленосні для подальшого розвитку країн світу документи: Порядок денний на 21-е сторіччя та Конвенцію про біологічне різноманіття. Міжнародним співтовариством було взято курс на досягнення принципів сталого розвитку за головної умови - збереження біорізноманіття. У 1995 р. у м. Севільї (Іспанія) ЮНЕСКО було внесено корективи у формування Світової мережі біосферних резерватів, яка започаткована Програмою ЮНЕСКО "Людина і біосфера" у 1974 р. Прийнята Севільська стратегія розвитку біосферних резерватів поряд з такими функціями біосферних резерватів як збереження біологічного різноманіття та моніторинг стану екосистем, поставила функцію досягнення сталого (соціально-економічного) розвитку території. Рішенням ЮНЕСКО в Україні здобули статус біосферних резерватів: Чорноморський, Асканія-Нова та Карпатський біосферні заповідники, Дунайський біосферний заповідник у складі українсько-румунського біосферного резервату "Дельта Дунаю", Ужанський національний природний парк з Надсянським регіональним ландшафтним парком у складі українсько-польсько-словацького біосферного заповідника "Східні Карпати", Шацький національний природний парк.

Україна є активним учасником реалізації Всеєвропейської стратегії збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, що була затверджена на конференції міністрів довкілля країн Європи в 1995 р. у Софії. Пріоритетним напрямком реалізації цієї стратегії є розбудова екологічної мережі як системи охорони природної спадщини європейської спільноти. Ця система забезпечить, по-перше, створення єдиної, цілісної системи збереження, відтворення і покращення національних природних багатств на теренах всього континенту і, по-друге, поєднання зусиль на національному та міжнародному рівнях. Восени 2000р. Верховною Радою України затверджена Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 рр. Метою Програми є збільшення площі земель країни з природними ландшафтами до рівня, що є достатнім для збереження їх різноманіття та формування їх територіально єдиної системи, яка б забезпечувала збереження природних екосистем, видів тваринного та рослинного світу. Національна екологічна мережа має бути інтегрованою до Всеєвропейської екологічної мережі та виконувати функції щодо збереження біологічного різноманіття. Програмою передбачено майже вдвічі збільшити до 2015 року відсоток охоронних територій та об'єктів природно-заповідного фонду України.

Лекція 5-10

КАТЕГОРІЇ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ (згідно Закону України “Про природно-заповідний фонд”, 1992 р.)

Нині в Україні існує 11 категорій природно-заповідного фонду (далі - ПЗФ): природний заповідник, біосферний заповідник, національний природний парк, регіональний ландшафтний парк, заказник, пам'ятка природи, заповідне урочище є природними територіями й об'єктам, тоді як ще 4 категорії ПЗФ, такі, як ботанічний сад, дендрологічний парк, зоологічний парк, парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва є штучно створеними об'єктами. Категорія, до якої відноситься певна територія чи об'єкт ПЗФ, визначається відповідно до того цільового призначення та тих функцій і завдань, які дана територія чи об'єкт мають виконувати.

Території та об'єкти ПЗФ за своїм походженням поділяються на:

- природні території й об'єкти (природний заповідник, біосферний заповідник, національний природний парк, регіональний ландшафтний парк, заказник, пам'ятка природи, заповідне урочище);
- штучно створені об'єкти (ботанічний сад, дендрологічний парк, зоологічний парк, парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва).

Території та об'єкти ПЗФ розрізняються за значенням. Залежно від екологічної, наукової, історико-культурної, естетичної, оздоровчої та іншої цінності території та об'єкти ПЗФ можуть бути *загальнодержавного* чи *місцевого значення*. При цьому ряд категорій ПЗФ можуть бути як загальнодержавного, так і місцевого значення (це стосується заказників, пам'яток природи, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків та парків-пам'яток садово-паркового мистецтва). Регіональні ландшафтні парки і заповідні урочища є категоріями ПЗФ місцевого значення. А природні заповідники, біосферні заповідники і національні природні парки створюються лише на загальнодержавному рівні, при цьому біосферні заповідники є категорією ПЗФ міжнародного значення, оскільки створення і функціонування всіх територій цього типу вимагає дотримання не лише національних, а й міжнародних процедур, при цьому всі біосферні заповідники є елементами відповідної глобальної мережі, загальний реєстр якої ведеться Програмою ЮНЕСКО "Людина і біосфера".

Категорії ПЗФ можна також класифікувати за **юридичним статусом**. Ряд з них є юридичними особами, інші створюються (оголошуються) без такого статусу. Так, згідно з чинним законодавством, статус юридичної особи мають природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, а також ботанічні сади, дендрологічні парки та зоологічні парки загальнодержавного значення. Заказниками, пам'ятками природи чи заповідними урочищами оголошуються території й об'єкти без надання їм статусу юридичної особи. Ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки місцевого значення та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва можуть бути визнані юридичними особами або оголошуватись територією ПЗФ без такого статусу.

ПРИРОДНІ ЗАПОВІДНИКИ

Заповідники, як організаційна форма охорони природи, виникли в дореволюційній Росії. Засновниками цієї форми охорони були такі видатні вчені, як Г.О.Кожевніков, В.В.Докучаєв, І.К.Пачоський, В.П.Семенов-Тянь-Шанський. Ними та іншими видатними природознавцями було обґрунтовано еталонне значення заповідників для фундаментальних досліджень закономірностей живої природи та пізнання еволюції органічного світу.

Заповідники - це особливо цінні в науковому, екологічному та естетичному плані територіальні комплекси, які збереглися, як правило, у недоторканому стані і назавжди вилучені з господарського використання. У межах заповідника охороняється весь природний комплекс, увесь ландшафт. Досить часто на території України під заповідники виділялися ділянки з природно-територіальними комплексами, характерними або типовими для певної географічної зони (підзони). У цьому полягає одна з головних відмінностей нашої найпоширенішої категорії природно-заповідного фонду - заповідника, і поширеної в зарубіжних країнах форми заповідання - резервату. Резерват - це, як правило, децю середнє між заповідником і заказником, а інколи, структура його організації нагадує частково і принципи облаштування національних парків.

Природні заповідники в Україні - це природоохоронні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення, ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами повністю вилучаються з господарського використання та надаються заповідникам у безстрокове (постійне) користування.

Природні заповідники створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних для даної ландшафтної зони природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів, вивчення природних процесів і явищ, що відбуваються в них, розробки наукових засад охорони навколишнього природного середовища, ефективного використання природних ресурсів та екологічної безпеки.

Основними завданнями природних заповідників є:

- збереження природних комплексів та об'єктів на їх території,
- проведення наукових досліджень і спостережень за станом навколишнього природного середовища,
- розробка на їх основі природоохоронних рекомендацій,
- поширення екологічних знань,
- сприяння у підготовці наукових кадрів і спеціалістів у галузі охорони навколишнього природного середовища та заповідної справи.
- координація і проведення наукових досліджень на територіях заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ, розташованих у регіоні.

Таким чином, основними функціями природних заповідників є: *природоохоронна* (сприяння збереженню біологічного, екосистемного і ландшафтного різноманіття) та *наукова* (вивчення функціонування екосистем, здійснення наукових спостережень за ходом природних процесів).

Для того, щоб заповідник міг виконувати свої функції та завдання, його територія має відповідати певним вимогам. Ідеальними для створення природних заповідників є незачеплені антропогенним впливом, унікальні за

науково-природничим значенням природно-територіальні комплекси. Такі комплекси розглядаються як еталони природи. Однак, у зв'язку з глобальними масштабами впливу людства на природу Землі, таких первісно природних територій на сьогодні фактично не залишилось. Тому, на практиці, в заповідниках (та національних парках) зберігаються екосистеми, які зазнали певних змін впродовж агрокультурного періоду. В зв'язку з цим важливим питанням є визначення тих властивостей екосистем, які визначають їх еталонну цінність. За основні такі властивості прийняті наступні: незайманість господарською діяльністю людини або мінімальний ступінь ураженості природних територіальних комплексів, вразливість та можливість втрати (заміщення природних угруповань антропогенними), репрезентативність (типовість), унікальність, рідкісність (наявність раритетних видів, угруповань), багатство та різноманіття видів, життєвих форм, функціональних груп, фауністичних комплексів, генофонду, ценофонду тощо.

Природні заповідники організовують на територіях, які мають виняткове (міжнародне та національне) природоохоронне та наукове значення. Це значення визначається тим, що на даній території широко поширені місця зростання та проживання раритетних видів рослин і тварин (тобто, найбільш цінних і рідкісних видів, для яких загроза їх втрати є дуже високою, це, переважно, види, занесені до Червоної книги України, світові та європейські "червоні" переліки, реліктові та ендемічні види тощо). Винятковим на сьогодні є значення територій, де збереглися типові та рідкісні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України, а також збереглися інші об'єкти, що мають вагоме наукове значення - праліси, корінні степи, унікальні болота тощо.

Територія природного заповідника має відзначатися репрезентативністю, тобто бути типовою для певного регіону за геологічною, геоморфологічною будовою, ґрунтовим покривом і відображати основні флористичні, фауністичні, фітоценотичні, ботаніко-географічні риси певних регіонів.

Велике значення для організації та функціонування заповідника мають розміри його території, конфігурація меж, положення відносно транспортних систем та великих міст, щільність населення в регіоні. Ці чинники визначають доступність території для відвідування, загрозу вторгнення та браконьєрства. Важливими також є характер використання території заповідника в минулому, характер господарювання на оточуючих заповідник територіях і ступінь їх антропогенної змінності. Бажано, щоб землі, на яких створюється заповідник, були якнайменше включені в господарський обіг (на них не було ріллі, місць видобутку корисних копалин, промислових об'єктів, рекреаційних зон тощо). Також бажаним є окресленість території заповідника природними межами (наприклад, береговою лінією річок та інших водойм, гірськими пасмами, ущелинами тощо).

Заповідники створюються для довічного зберігання екосистем. З метою виконання конкретних завдань природного заповідника, на його території встановлюється заповідний режим. Якщо в заповіднику зберігаються екосистеми, які можуть самостійно існувати й розвиватись в недоторканому стані та не потребують втручання для відновлення їх природного стану, для території

заповідника встановлюється режим абсолютної заповідності, тобто забезпечується повне невтручання людини у природні процеси з будь-якою метою. Основним завданням таких заповідників (здебільшого великих за площею) є збереження еталонних якостей території та забезпечення ходу природних процесів.

Проте, антропогенна зміна ландшафтів України є настільки значною, що переважна більшість заповідників займають невелику площу й розташовані вони серед значно змінених людською діяльністю територій. Отже, для таких заповідників не може ставитись завдання збереження еталонних властивостей території, оскільки в них зберігаються не біогеоценози повного складу, а лише окремі популяції й основні параметри умов їх існування. В малих заповідниках відсутні або неповно представлені окремі трофічні групи, тому їх біоценози здебільшого нездатні до саморегуляції та самовідновлення. Через це на таких обмежених за площею територіях впровадження абсолютно заповідного режиму може призвести до зникнення цілого ряду видів і навіть екосистем.

В таких випадках може бути доцільним застосування режиму регульованої заповідності - обмеженого науково-обґрунтованого втручання людини в природні процеси, при якому не переслідується жодних цілей, крім збереження видів та їх угруповань на основі підтримки екологічної рівноваги. Такий режим застосовується для екосистем, в яких при абсолютно заповідному режимі можуть відбуватися небажані негативні природні або антропогенні зміни, що призводять до деградації заповідних екосистем чи їх компонентів. Режим регульованої заповідності передбачає людську діяльність у заповіднику, яка носить назву компенсуючої, тобто - виконання певних природоохоронних, біотехнічних і науково-технічних заходів для регулювання та запобігання виникненню негативних змін в екосистемах. До таких заходів відносяться: сінокосіння, випас, реакліматизація, регулювання чисельності певних видів, оптимізація гідрологічного режиму тощо. Косіння, наприклад, може бути необхідним та ефективним заходом для збереження цінних степових угруповань в тих заповідниках, де відсутні дикі копитні тварини. А регулювання чисельності, статевого та вікового складу копитних може бути необхідним для збереження рідкісних лісових формацій. Впровадження режиму регульованої заповідності на території природного заповідника (або його окремих ділянках) можливе лише при наявності глибокого наукового обґрунтування, тоді як застосування режиму абсолютної заповідності на території ПЗ не вимагає цього.

Для кожного заповідника розробляється Проект організації території та охорони його природних комплексів. У цьому Проекті на основі ґрунтовних наукових досліджень і всебічної оцінки сучасного стану природних комплексів розробляються плани конкретної природоохоронної та науково-дослідної діяльності: визначаються ділянки для проведення наукових спостережень, ділянки, на яких має застосовуватись режим регульованої заповідності, протипожежні заходи тощо. При цьому враховуються функціональні особливості екосистем і умови їх формування, характер і напрямок антропогенних змін в їх структурі та потенційні екологічні можливості

відновлення природного стану.

В Проекті організації території природного заповідника визначаються господарські ділянки, виділення яких пов'язано з функціонуванням заповідника, як установи. В межах цих ділянок розміщуються адміністративні та господарські служби, житлові приміщення працівників, кордони, земельні ділянки для задоволення господарських потреб працівників у сінокосах, випасах, городах тощо.

На сьогодні в Україні існує 17 природних заповідників, їх загальна площа становить 163,7 тис. га, що складає 6,2% від площі всього ПЗФ і 0,27% від площі України. Окремі заповідники значно різняться за своїми розмірами. **Найменшим є Мис Март'ян у АР Крим**, площа якого складає всього 240,0 га (120 га суходолу та 120 га акваторії Чорного моря, а **найбільшим - Чорноморський** із площею в 89 129 га. Хоча слід зазначити, що територія цього найбільшого в Україні заповідника не є цілісною, а складається з чотирьох окремих великих болотних масивів.

БІОСФЕРНІ ЗАПОВІДНИКИ (БІОСФЕРНІ РЕЗЕРВАТИ).

Створення Світової мережі біосферних резерватів у масштабі всієї планети було розпочато у 1970-их роках за ініціативою ЮНЕСКО (Всесвітньої організації з питань освіти, науки та культури) та МСОП (Міжнародного союзу охорони природи). Створення такої мережі є метою міжнародної програми ЮНЕСКО "Людина і біосфера" (МАБ) і пов'язано з глобальним впливом людської діяльності на біосферу та необхідністю створення спеціальної системи екологічного моніторингу за техногенним і природним середовищем. Репрезентативність мережі біосферних резерватів забезпечується тим, що в основу її створення покладено біогеографічне районування Землі.

Стратегія розвитку біосферних резерватів (далі - БР) була схвалена на Севільській конференції (1995 р.) й згідно неї на БР покладаються такі три основні функції:

- природоохоронна - збереження біологічного, екосистемного та ландшафтного різноманіття),
- функція підтримання сталого розвитку - сприяння тривало стабільному екологічному, економічному та соціальному розвитку),
- науково-екоосвітня - вивчення функціонування екосистем, здійснення наукових спостережень за ходом природних і антропогенних процесів, організація моніторингу на локальному, національному та глобальному рівнях, сприяння екологічній освіті та екологічному вихованню населення).

Виходячи з багатофункціонального призначення БР перед ними стоять важливі наукові завдання фундаментального та прикладного характеру: екологічні, економічні та соціальні.

До екологічних завдань БР відносяться: збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, моніторинг за природними процесами й антропогенними впливами.

Економічні завдання БР полягають у сприянні вирішенню пріоритетних

для регіонів завдань прикладного характеру, Це досягається через усунення чинників, які зумовлюють деградацію природного середовища регіону. Наприклад, у степовій зоні такі пріоритетні завдання стосуються збереження гумусу в ґрунтах, попередження їх вторинного засолення, осолонцювання, підтоплення, захисту від вітрової ерозії. Для ландшафтів широколистяно-лісової зони - це підвищення біологічної стійкості та продуктивності лісових екосистем, поліпшення їх водоохоронних та ґрунтозахисних функцій, сприяння природному відновленню). Важлива група економічних завдань БР стосується розробки екологічно обґрунтованих методів господарювання на основі прогресивних технологій, що підвищують ефективність використання природних ресурсів при мінімальному порушенні природного середовища. Особливе значення БР полягає також у підтримці традиційних форм землекористування, які не суперечать екологічним вимогам та використанню їх у різних галузях господарства.

Соціальні завдання БР полягають у збереженні культурних і історичних цінностей та культурної спадщини регіону в цілому, сприянні екологічній освіті та екологічному вихованню широких мас населення, підвищенні кваліфікації фахівців різних галузей охорони природи.

З перелічених вище завдань БР видно, що вони розглядаються як екологічні й економічні моделі, функціонування яких сприяє збереженню біологічного і ландшафтного різноманіття біосфери, стимулює впровадження та поширення екологічно обґрунтованих форм природокористування. Отже, БР відіграють важливу роль у переході регіонів до їх сталого розвитку.

До БР мають включатися території, які відзначаються наступними рисами: в їх межах поширені типові для біогеографічних регіонів ландшафти, тут поширені біотопи рідкісних видів флори і фауни, рідкісні фітоценози, зооценози, рідкісні або унікальні екосистеми та ландшафти. Також до БР слід відносити території, на яких склалися й які є прикладом гармонійних господарських екосистем (етно-господарських ландшафтів), що збереглися завдяки веденню раціонального традиційного природокористування. Крім того, до складу території БР можуть включатись і доволі суттєво модифіковані ландшафти, якщо вони можуть бути відновлені до близького до природного стану.

Таким чином, біосферний резерват розглядається як система, в межах якої сполучаються природні екосистеми та ділянки різного ступеня освоєння й використання. Це територія, зайнята репрезентативним ландшафтом, де землекористування контролюється, але може варіювати від повного припинення до інтенсивного, хоча і регламентованого, виробництва. Основною передумовою для варіювання режимів охорони та використання території БР є диференціація його територіальної структури, тому при створенні БР висувається вимога функціонального зонування території.

В ПЗФ України категорія "біосферний заповідник" з'явилась відносно недавно - у 1992 році разом із прийняттям Закону "Про природно-заповідний фонд України". Відповідно до цього закону, біосферні заповідники (далі - БЗ) є природоохоронними, науково-дослідними установами міжнародного значення, які створюються з метою збереження в природному стані найбільш типових

природних комплексів біосфери, здійснення фоновий моніторингу, вивчення навколишнього природного середовища, його змін під дією антропогенних факторів.

Для БЗ встановлюється диференційований режим охорони, відтворення та використання природних комплексів згідно з функціональним зонуванням. В межах території БЗ виділяються три функціональні зони: заповідна, буферна та зона антропогенних ландшафтів. Крім того в межах БЗ може бути виділена зона регульованого заповідного режиму. До її складу входять території та об'єкти ПЗФ інших категорій.

Функціональним призначенням заповідної зони є забезпечення абсолютної охорони цінних природно-територіальних комплексів, проведення наукових досліджень без порушення їх природного стану, здійснення моніторингу. Будь-яке господарювання в цій зоні заборонено.

Для виділення заповідних зон БЗ застосовуються ті самі критерії, що й до територій природних заповідників. Добір екосистем, що представлені в заповідній зоні БЗ, повинен характеризуватись їх високою цінністю як біосферних еталонів. Це передусім передбачає їх репрезентативність для даного регіону, незайманість (в крайньому разі мінімальні зміни) господарською діяльністю, значне багатство й різноманіття біотичних угруповань. Заповідна зона може складатися з одного або кількох заповідних ядер. У природоохоронному плані це найцінніша зона, в якій забезпечується охорона біологічного різноманіття, тривало стійкий розвиток екосистем та спонтанний хід природних процесів.

Головним призначенням буферної зони БЗ є захист заповідної зони від антропогенного впливу, збереження біорізноманіття, відновлення природної структури змінених екосистем, сприяння спонтанним сукцесіям у природних екосистемах. Вона може використовуватись також для науково-дослідних робіт, обмеженої рекреації, екологічного туризму. До цієї зони включаються частково змінені природні екосистеми, а також екосистеми природно-культурного походження. Господарювання в цій зоні має бути спрямованим на відновлення природних екосистем і ландшафтів.

До функцій зони антропогенних ландшафтів (в зарубіжних БР її називають транзитною або перехідною зоною) належать: економічна (сільськогосподарська, лісогосподарська, водогосподарська), та функція сприяння сталому розвитку. Крім того, вона призначена для збереження культурних цінностей, може використовуватись в рекреаційних, спортивно-туристичних цілях, служить для екологічного виховання й екологічної освіти. В межах зони має здійснюватись екологічно обґрунтоване традиційне господарювання, що проводиться в регульованому режимі, вона слугує активізації та розвитку збалансованого управління (менеджменту) природними ресурсами. До зони антропогенних ландшафтів можуть входити різні антропогенні елементи ландшафту, населені пункти, культурні заклади, господарські установи. Це найбільш денатуралізована зона й тому її роль у збереженні біорізноманіття загалом незначна. Та при цьому вона має вагомим економічне та соціальне значення, а також важлива для

підтримання екологічно збалансованого стану в регіоні.

Зона регульованого заповідного режиму виділяється у тому випадку, якщо до складу території БЗ увійшли території й об'єкти ПЗФ інших категорій, а саме - регіональні ландшафтні парки, заказники, заповідні урочища. В багатьох випадках їх розташування, розміри чи інші характеристики роблять недоцільним їх ліквідацію або віднесення до інших зон.

Зона регульованого заповідного режиму може виконувати такі функції як

- забезпечення абсолютної охорони екосистем (заповідна зона РЛП, заповідні урочища),
- захисту заповідної зони,
- збереження біорізноманіття,
- відновлення природної структури змінених екосистем,
- сприяння спонтанним сукцесіям у природних екосистемах (заказники, пам'ятки природи),
- науково-дослідну (експериментальну),
- екоосвітню,
- рекреаційну (рекреаційні зони РЛП, заказники тощо),
- сприяння стабільному екологічному, економічному та соціальному розвитку в регіоні (господарські зони РЛП).

Режим охорони та господарювання в цій зоні є диференційованим - відповідно до завдань і режимів конкретних територій та об'єктів ПЗФ, що входять до неї. В світовій природоохоронній практиці прийнято створювати БР на базі національних парків і об'єктів інших категорій, які являють собою найкращі ділянки крупних природних ландшафтів. Шляхом внесення до Світової мережі біосферних резерватів в їм надається міжнародний статус. Останнім часом визнано, що доцільним є поєднання таких великих природних резерватів з відносно невеликими експериментальними резерватами. Експериментальні резервати - це території середніх розмірів, обрані як такі, що представляють в загальних рисах біотичні провінції або основні рослинні формації. На їх території проводяться наукові дослідження, в тому числі й прикладного спрямування, - по екології і лісівництву, дослідженню екосистем, культивуванню лісу, по екології і пасовищному господарству. Вважається, що кожна така пара, що складається з великого та експериментального резерватів, буде повністю відповідати функції або концепції БР в даній біотичній провінції.

Тобто, пропонується розширити поняття БЗ і створювати так звані комплексні біосферні заповідники або групи біосферних заповідників. Поняття "ядро-буфер" в них розширено й, окрім основного ядра, включає також окремі географічно відокремлені резервати (експериментальні заповідники), які забезпечують можливість проведення експериментів і в той самий час представляють додаткове різноманіття регіональних екосистем. Група таких ядер оточується спільною буферною зоною.

Для БР практично не існує стандартів щодо їх розмірів. Так, наприклад, у США такий БР як Національний Арктичний резерват (великий арктичний річковий басейн) - має площу 3 млн.га, Національний заказник Алеутських островів - 1млн.100 тис. га., тоді як Експериментальна зона Сан-Хосе (дубова

савана з однорічним трав'яним покривом) обмежується територією в 1861 га, а Експериментальна лісова ділянка Станісло (мішано-хвонний ліс) - 683 га., Найбільший в світі біосферний резерват, що функціонує на базі Гренландського національного парку, має площу 70 млн. га.

На сьогодні в Україні, відповідно до чинного законодавства статус біосферних заповідників мають "Асканія-Нова" ім. Ф.Е. Фальц-Фейна, Чорноморський, Карпатський та Дунайський. Поряд із ними до Світової мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО включені Ужанський національний природний парк з Надсянським регіональним ландшафтним парком у складі українсько-польсько-словацького транскордонного біосферного резервату "Східні Карпати" та Шацький національний природний парк під назвою Шацького біосферного резервату, який стане частиною українсько-польського (можливо і білоруського) міжнародного біосферного резервату "Західне Полісся".

Загальна площа біосферних заповідників (резерватів) України становить 222,5 тис.га, або 8,4% від площі ПЗФ та 0,37% від площі держави.

Біосферні заповідники чи біосферні резервати?

В прийнятій класифікації територій та об'єктів ПЗФ України замість терміну "біосферний резерват" використовується термін "біосферний заповідник". Причиною тому є те, що в Україні біосферні резервати спочатку створювались на базі природних заповідників. Разом з тим, до територій біосферних резерватів включають не лише природні екосистеми, що охороняються, а ділянки різного ступеня освоєння з різними режимами охорони. Це не ізольована від господарської діяльності заповідна система, а взаємопов'язана з нею цільова охоронна система, призначена регулювати взаємодію людини і природи, сприяти оптимізації життєвого середовища.

НАЦІОНАЛЬНІ ПРИРОДНІ ПАРКИ

Національні природні парки України — заповідні території, що є частиною природно-заповідного фонду України. В них дозволено вільний доступ туристів. В Україні станом на 2011 рік налічується 40 національних природних парків загальною площею більше 10000 км² (1,8% території), які розташовані у 12 з 24 областей і Автономній Республіці Крим. Також 21 жовтня 2010 року Сіверсько-Донецький природний парк було позбавлено статусу національного. Зараз ведуться активні роботи зі створення найбільшого в Україні національного природного парку «Подесіння». Правові основи організації, охорони та ефективного використання національних природних парків України, як частини природно-заповідного фонду України, визначає Закон України «Про природно-заповідний фонд України».

Національний парк є однією з найстаріших категорій природоохоронних територій. Перший в світі Йеллоустонський національний парк, площею 888 708 га був створений у 1872 році в США. Його створив уряд "для користування і на радість народу на всі часи у вигляді загальнонаціонального парку". Так вперше в законодавчому порядку увійшов у природоохоронну практику термін "національний парк".

На Генеральній асамблеї МСОП у 1969 р. в Делі було прийнято єдине природоохоронне визначення національного парку (далі - НП). Даний перелік НПП побудований за алфавітним порядком (Табл. 5.1)

Табл.5.1.

НАЦІОНАЛЬНІ ПРИРОДНІ ПАРКИ УКРАЇНИ

№ п/п	Назва	Область	Рік створення	Площа, га	К-сть видів занесених до ЧКУ Флори/Фауни
1	«Азово-Сиваський»	Херсонська	1993	52154	7/18
2	«Білоозерський»	Київська, Черкаська	2009	7014,4	
3	«Білобережжя Святослава»	Миколаївська	2009	35223	
4	«Бузький Гард»	Миколаївська	2009	6138	
5	«Верховинський»	Івано-Франківська	2010	12023	
6	«Вишницький»	Чернівецька	1995	7928	34/19
7	«Великий Луг»	Запорізька	2006	16756	
8	«Галицький»	Івано-Франківська	2004	14685	12/15
9	«Гетьманський»	Сумська	2009	23360	
10	«Голосіївський»	Київ	2007	4525	22/7
11	«Гомільшанські ліси»	Харківська	2004	14315	17/70
12	«Гуцульщина»	Івано-Франківська	2002	32271	65/20
13	«Дворічанський»	Харківська	2009	3131,2	
14	«Дермансько-Острозький»	Рівненська	2009	1647,6	
15	«Деснянсько-Старогутський»	Сумська	1999	16215	18/24
16	«Джарилгацький»	Херсонська	2009	10000	
17	«Залісся»	Чернігівська, Київська	2009	14836	
18	«Зачарований край»	Закарпатська	2009	6101	
19	«Ічнянський»	Чернігівська	2004	9666	
20	«Карпатський»	Івано-Франківська	1980	50303	78/18
21	«Кременецькі гори»	Тернопільська	2009	6951,2	
22	«Мезинський»	Чернігівська	2006	31035	
23	«Нижньодністровський»	Одеська	2008	21311	
24	«Нижньосульський»	Черкаська, Полтавська	2010	16879	
25	«Північне Поділля»	Львівська	2010	15588	
26	«Подільські Товтри»	Хмельницька	1996	261316	60/79
27	«Прип'ять-Стохід»	Волинська	2007	39315,5	
28	«Пирятинський»	Полтавська	2009	12028,4	
29	«Приазовський»	Запорізька	2010	78127	
30	«Святі Гори»	Донецька	1997	40609	48/50
31	«Синевир»	Закарпатська	1989	40400	40/22
32	«Сколівські Бескиди»	Львівська	1999	35684	50/12
33	«Слобожанський»	Харківська	2009	5244	
34	«Тузловські лимани»	Одеська	2010	27865	
35	«Ужанський»	Закарпатська	1999	39159	43/30
36	«Хотинський»	Чернівецька	2010	9400	
37	«Чарівна гавань»	Автономна республіка Крим	2009	6270	
38	«Черемоський»	Чернівецька	2009	7117,5	
39	«Шацький»	Волинська	1983	32515	32/33
40	«Яворівський»	Львівська	1998	7079	40/27
41	Ківецівський НПП «Думанська пуща»	Волинська	2011	3471,54	18/30

НП - це велика територія (необхідна для здійснення процесів саморегуляції екосистем), яка включає одну або кілька екологічних систем, мало змінених або не змінених експлуатацією та поселенням людини, відзначається різноманітними типами ландшафтів, багатством рослинного і тваринного світу, а також різноманітністю геоморфологічних систем, особливо цінних з наукової, освітньої, виховної та рекреаційної точок зору, або яка характеризується природними пейзажами високої естетичної вартості. Це територія, де державні органи країни здійснюють відповідні заходи по запобіганню й виключенню на охоронній території (або частині її) природокористування для збереження (або підтримання) природних екологічних, геоморфологічних, естетичних цінностей даної території, перебування і рух населення на якій дозволяється за певних умов для відпочинку й культурно-освітніх цілей.

Спочатку мета НП була сформульована як *збереження природи, її багатства і краси для блага людини*. Відповідно до сучасних уявлень це означає, що НП виконує природоохоронну та рекреаційну функції. З часом ці дві функції були доповнені ще двома: *освітньо-пізнавальною та науково-дослідною*. Зазначені функції вважаються основними, але часто, особливо в освоєних регіонах, вони повинні доповнюватись ще двома цільовими функціями: *функцією охорони культурних цінностей і господарською*. Ці функції важливі, оскільки підтримка й охорона культурних ландшафтів може здійснюватись тільки за допомогою ведення традиційного чи сучасного, екологічно обґрунтованого господарства.

На Другій світовій конференції з національних парків, що відбулася у 1972 р. в Йеллоустонському парку, було констатовано, що жоден НП світу не зміг знайти відповідних форм для вирішення основної суперечності, закладеної в самій ідеї парків - поєднувати охорону природи з рекреацією. Масове відвідування території НП, навіть і за суворого регулювання потоків відвідувачів, негативно впливає на природний стан ландшафтів, створює загрозу нормальному функціонуванню екосистем.

Інтенсивна рекреаційна діяльність у парках супроводжується негативним впливом на їх природні комплекси. Цей вплив полягає у відчуженні або виносі речовин і енергії (збір грибів, ягід, квітів, ловля риби, відлякування фауни тощо), привнесенні нових видів органічної і неорганічної речовини (видів флори і фауни, будівельного сміття, хімічних сполук відпрацьованих газів автомобілів тощо), прямому механічному впливі (вирубка лісів при будівництві рекреаційних споруд і наземних комунікацій, витоштування), непрямих змінах складу атмосфери, поверхневих і ґрунтових вод та інших компонентів ландшафту.

Традиційними формами впливу на природні комплекси при рекреаційному використанні території є витоштування трав'яного покриву та зміни структури ґрунту, а також зменшення чисельності багатьох видів рослин і тварин. Іноді навіть незначне порушення екологічного балансу, особливо в результаті рекреаційного використання, супроводжується негативними наслідками та неповоротними змінами, зменшенням естетичної привабливості та руйнуванням

ландшафту.

Тому на Другій світовій конференції з національних парків (1972) було рекомендовано:

- на території НП по можливості здійснювати функціональне зонування,
- чітко обумовити використання кожної функціональної зони,
- бажаність розміщення туристичних закладів поза межами НП,
- обмежити або повністю заборонити користування автотранспортом, замінивши його більш придатним видом пересування,
- ретельно обґрунтувати необхідність будівництва мережі доріг,
- зменшувати інтенсивність відвідування НП шляхом підбору найбільш придатних для відпочинку населення місць поза їх територією.

В Україні, ця категорія заповідних об'єктів називається національним природним парком (далі - НПП). Вони є природоохоронними, рекреаційними, культурно-освітніми, науково-дослідними установами загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження, відтворення й ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність.

Ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами та об'єктами вилучаються з господарського використання і надаються НПП в постійне користування. До складу території НПП можуть включатись землі інших землевласників та землекористувачів.

На частині своєї території НПП виконує завдання, які є тотожними до завдань заповідників: збереження еталонних природних комплексів і біологічного різноманіття в науково-інформаційних цілях. На ділянках абсолютної заповідності з режимом, аналогічним до режиму заповідників, здійснюються тільки наукові спостереження.

В той же час НПП притаманні й інші завдання, а саме: збереження унікальних рекреаційних ресурсів, екологічна освіта населення, розробка і впровадження методів такої освіти. НПП здійснює також роботу зі збереження, раціонального використання та відтворення рекреаційних ресурсів. При цьому неприпустимо звужувати цілі охорони природи в НПП до завдань збереження рекреаційних ресурсів, що тут використовуються.

НПП розглядаються як території призначені і для охорони природи і для суспільного задоволення (тих його форм, які не пошкоджують і не руйнують природне середовище). Та при цьому соціально-економічні завдання є вторинними по відношенню до головної мети НПП - охорони природи.

Відповідно до Закону України "Про природно-заповідний фонд України" на території НПП, з урахуванням природоохоронної, оздоровчої, наукової, рекреаційної, історико-культурної та інших цінностей природних комплексів та об'єктів, виділяються чотири функціональні зони НПП: заповідна, регульованої рекреації, стаціонарної рекреації, господарська.

Основна функція **заповідної зони** – збереження в незайманому стані всього різноманіття природних комплексів та екосистем. З цієї точки зору особливу цінність становлять ділянки, на яких не позначився господарський вплив.

Отож, до заповідної зони включають території, які охоронялись раніше (існуючі території та об'єкти ПЗФ), природні комплекси, що мало трансформовані антропогенними чинниками, ділянки з рідкісними видами та угрупованнями, що мають важливе наукове значення та придатні для натурних досліджень екосистем, території, що мають практичне значення для розвитку лісового, сільського, водного та інших галузей господарства (наприклад, високопродуктивні природні чи штучні ліси, цінні в генетико-селекційному відношенні фітоценози, природні екосистеми, які б сприяли збагаченню генофонду окультурених ландшафтів тощо). Оскільки важливою функцією заповідної зони є збереження генофонду, тобто рідкісних, реліктових та ендемічних видів флори і фауни, то до неї можуть включатися навіть природні комплекси з порушеними угрупованнями, в яких зростають (мешкають) рідкісні види.

Основним призначенням *зони регульованої рекреації* є проведення науково-освітньої роботи та екологічне виховання відвідувачів НПП. Тут відбувається знайомство з природою парку, де на порівняно невеликій території представлено природне різноманіття цілого регіону. До цієї зони включають території, на яких представлені типові для нього природні екосистеми, а також різні об'єкти неживої природи, пам'ятки історії та культури. Управління відвідуванням території є однією з основних проблем цієї зони НПП, оскільки надмірне число відвідувачів може призвести до рекреаційної дигресії природних комплексів. При цьому управлінні й організації рекреаційної діяльності в НПП слід виходити з того, що згідно з міжнародними стандартами типова рекреація не є основним заняттям відвідувачів парку. Їх контакти з природою характеризуються як духовні, освітні та культурні. Звідси випливає найхарактерніша особливість зони регульованої рекреації НПП - надати можливість для його відвідувачів спостерігати максимально дику, вилучену з господарського використання природу. Природоохоронні заходи в зоні регульованої рекреації мають бути спрямовані на відновлення корінних екосистем.

Основна функція *зони стаціонарної рекреації* - максимальне забезпечення потреб відвідувачів НПП при мінімальному порушенні структури його природних і господарських комплексів. Ця зона виділяється в місцях, які є найбільш сприятливими для відпочинку. Для її виділення особливе значення має стійкість природних комплексів до різних видів рекреаційного впливу, мальовничість, транспортна доступність оздоровчий потенціал ландшафтів.

В цій зоні розміщуються об'єкти обслуговування відвідувачів НПП (готелі, мотелі, кемпінги та інше), а також існуючі заклади тривалого відпочинку та санаторного лікування. До неї залучаються, як природні комплекси так і населені пункти або їх частини, що мають відповідні якості: привабливу природну основу, цікаві етнографічні риси, зручні транспортні та пішохідні зв'язки.

Зона включає в себе території, придатні для проведення короткочасного відпочинку (пікніки, прогулянки тощо), території загального користування (парки, сквери, пляжі). Тут розміщуються необхідні об'єкти комунального призначення, здійснюється відповідний благоустрій цих територій.

Господарська зона НПП виділяється з метою здійснення парком господарської діяльності, спрямованої на виконання покладених на парк завдань, впровадження збалансованого менеджменту природними ресурсами на територіях інших землекористувачів. До неї відносяться, перш за все освоєні території, на яких ведеться традиційне сільське, лісове, рибне господарство, поширені традиційні ремесла, представлені історико-архітектурні пам'ятки, які віддзеркалюють особливості побуту та культури місцевого населення. Ця зона включає об'єкти комунального призначення, сільськогосподарські виробничі комплекси, сільгоспугіддя національного парку та землі інших землевласників і землекористувачів.

В населених пунктах, які знаходяться в межах НПП, доцільно зосереджувати центри послуг, що надаються відвідувачам, і відповідні матеріальні ресурси. Тут можуть також розміщуватись органи управління парком і адміністративні служби. В господарській зоні забороняється будь-яка діяльність, яка призводить або може призвести до погіршення стану довкілля та зниження рекреаційної цінності території НПП. Тобто, передбачається можливість введення певного особливого режиму території (в порівнянні з прилеглими, незаповідними, територіями), яка полягає у забороні або обмеженні певних видів господарювання. Діяльність людини в межах господарської зони має не вступати в протиріччя з завданнями НПП в цілому, а бути спрямованою саме на їх успішне виконання.

На сьогодні в Україні існує 12 НПП, їх загальна площа становить 632,1 тис. га, що складає близько 23% від площі ПЗФ і 1% від площі держави.

Національні парки та конфлікти інтересів

Проблемі урегулювання конфлікту між охороною природи та рекреацією приділялось багато уваги наприкінці 1960-х - на початку 1970-х років. Пізніше, у 70-ті роки, у зв'язку з розвитком концепції БР багато уваги приділяється підвищенню ролі НП як місць проведення наукових досліджень і організації моніторингу за станом навколишнього середовища. А у 1980-ті роки ідуть пошуки узгодження діяльності НП з інтересами соціально-економічного розвитку регіону. В світлі цих концептуальних вимог, НП по суті, не відрізняються від біосферних резерватів, саме тому, напевне, їх часто і утворюють на базі НП.

Рекреація, туризм і національні парки: світовий досвід

Практика організації туристичного відпочинку в умовах збереження природних ландшафтів в зарубіжних країнах показує, що ні законодавче забезпечення охорони, ні штучне обмеження відвідування не можуть вирішити проблему надмірного використання найбільш цінних в науковому чи рекреаційному відношенні об'єктів, якщо поблизу них не створені умови для відволікання на більш ординарні території і ресурси. В США навантаження на популярні парки, які мають природоохоронний режим, в сотні разів більші ніж на сусідні території, які придатні для відпочинку, але не мають охоронного статусу. При цьому найбільший потік відвідувачів приходиться на парки, розміщені в межах 100 км від великих міст з мільйонним населенням. Головною передумовою запобігання надлишковому рекреаційному пресу на охоронні природні комплекси є інтенсифікація рекреаційного використання периферійних або прилеглих до парків територій. Необхідним є створення зон відпочинку, що мають приблизно схожий набір рекреаційних ресурсів, але не мають тих цінностей, що притаманні території НП. На прикладі США можна прослідкувати деякі тенденції у вирішенні проблеми суміщення відпочинку й охорони природи. Перш за все, це введення більш суворих режимів рекреаційного використання та реорганізація структури парку. Необхідність скоротити рекреацію в НП призвела до появи в законодавстві США режиму "незайманих територій", який зараз використовується і в інших країнах. При цьому режимі охорона природи грає провідну, а відпочинок - підлеглу роль. Не дозволяються ніякі

види господарського освоєння території за винятком деяких форм зміни природного середовища, необхідних для обслуговування безмоторного (пішохідного, верхового і водного) туризму, строго обмеженого по напрямку й об'єму. Забороняється проводити дороги з твердим покриттям. Зараз у багатьох американських парках цей режим розповсюджений на 80-90% їх площі. В цілому він діє на чверті площі НП США. Середнє навантаження визначене як 1 людино-день/га в сезон. МСОП рекомендує ввести цей режим у всіх країнах світу. Офіційно він прийнятий також в Канаді. Цей режим можна вважати компромісом між суворою охороною і мінімальним господарським використанням у вигляді рекреаційного.

Національні парки у світі

Найстаршим у світ є Йеллоустонський національний парк, створений 1872 року в США, а в Європі перший НП був створений у Швеції у 1909 р. виділення під парки великих ділянок на цій густо заселеній території обмежені. Тому європейські НП або незначні за розміром (Нідерланди, Ірландія), або створюються на території, де природоохоронні завдання реалізуються в компромісі з завданнями розвитку або інтересами власників (Франція, Італія), або створюються в межах уже обжитих і перетворених людиною ландшафтів (Англія, Уельс). Дуже відрізняються від європейських НП північноамериканського типу, які створюються для збереження унікальних феноменів природи, ознайомлення з ними широких мас населення та забезпечення короткочасної рекреації, та НП африканського типу, що організуються далеко від населених пунктів для охорони малопорушених ландшафтів, що відзначаються багатством тваринного світу. Вони мають насамперед науково-природничу, туристичну, освітню і, меншою мірою, рекреаційну значення. Хоча термін "національний парк" в різних країнах має різне значення і багато з них не відповідають Категорії II МСОП (національні парки), що існують головним чином для охорони екосистем і рекреації, їх об'єднують дві ознаки: 1- національні парки створюються, щоб зберегти "особливі місця" ландшафту, та 2- ці місця зберігаються на благо нації в цілому. Практично у всіх країнах світу вони сполучають у собі завдання охорони природи і можливості для всієї нації насолоджуватися перебуванням в унікальних куточках країни. При цьому наголос робиться на екологічно безпечних формах суспільного користування НП, тих його формах, які не пошкоджують і не руйнують природне середовище, не руйнують "особливих якостей" цих заповідних територій. У таких країнах як Канада, Австрія, Англія і Уельс, Італія, Німеччина, Франція, Голландія, завдання НП мають ієрархічну структуру: у випадку нерозв'язного конфлікту між інтересами природи і рекреації перевагу має охорона природи. Отже, НП створюються скоріше як механізм збереження ніж розвитку. Однак в більшості країн має місце безумовне визнання соціально-економічних вигод НП і економічних вигод, що отримують від громадського використання НП.

РЕГІОНАЛЬНІ ЛАНДШАФТНІ ПАРКИ

Багаторічний досвід створення та функціонування національних парків у різних державах світу доводить, що їх можливості як місць відпочинку є обмеженими. Головною причиною цього обмеження є виконання НПП переважно природоохоронних функцій. Через це в багатьох індустріальних країнах виникла потреба організації нової, додаткової до національного парку, категорії охоронних територій здебільшого рекреаційного призначення - природних парків. Такі парки мають відвернути увагу відвідувачів від особливо цінних в науково-природничому значенні НП, й задовольнити зростаючі рекреаційні потреби суспільства. Природний парк як окрема категорія охоронних об'єктів був виділений на I Всесвітньому конгресі з національних парків, що відбувся в Сіетлі (США) у 1962 р.

Існує великий міжнародний досвід функціонування таких парків, які в різних країнах мають назву природних, ландшафтних, регіональних тощо. В

Україні заповідні об'єкти цієї категорії називаються регіональними ландшафтними парками (далі - РЛП).

РЛП як організаційна форма охорони природи в Україні почав застосовуватись в практиці охорони природи з 1990 року, коли був створений перший в Україні РЛП "Дністровський каньйон" у Тернопільській області. Як категорія природно-заповідного фонду РЛП був введений в нашій країні 1992 року Законом України "Про природно-заповідний фонд України".

РЛП в Україні є природоохоронними рекреаційними установами місцевого чи регіонального значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів, а також забезпечення умов для організованого відпочинку населення. Особливістю РЛП та їх основною відмінністю від НПП є те, що вони в більшій мірі, ніж національні парки, поєднують в собі природоохоронні та суто соціальні функції.

Основними цільовими функціями РЛП є:

- природоохоронна (збереження особливостей і краси ландшафту, цінних природних комплексів та об'єктів),
- охорона пам'яток культури і історії, рекреаційна (організація відпочинку і збереження високих рекреаційних якостей середовища),
- освітньо-пізнавальна (сприяння екологічній освіті, виховання патріотичного ставлення до рідної природи, культури та історії).

Основними завданнями РЛП є:

- збереження цінних природних та історико-культурних комплексів та об'єктів,
- відтворення порушених природних комплексів, створення умов для ефективного туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах,
- сприяння екологічній освітньо-виховній роботі.

Придатність певної території для створення РЛП визначається його функціями та завданнями і залежить від наявності природних, культурних та історичних цінностей, можливостей проведення на їх базі екологічного виховання, різних видів рекреації, оздоровлення. Відповідно, бажано, щоб до території РЛП було включено відносно незмінені природні комплекси (типові або унікальні для даного регіону), природні екотопи з цінним рослинним і тваринним світом. Територія парку має бути "екологічно чистою", тобто характеризуватись відсутністю значного забруднення території, не містити (та не відчувати вплив ззовні) виробництв, діяльність яких призводить до погіршення стану довкілля та зниження її рекреаційної, оздоровчої і природоохоронної цінності. На території РЛП мають бути об'єкти культурної та історичної спадщини, вона має бути привабливою та придатною для різних видів рекреації, мати освітню та виховну цінність.

На відміну від НПП, РЛП можуть створюватись поблизу великих міст. В цих умовах РЛП мають переваги саме як організаційна форма охорони природи: дозволяють враховувати роздробленість території, перетвореність природних умов, високі антропогенні навантаження, а також створюють передумови

збереження невеликих, але досить добре збережених і цінних природних комплексів. Крім того, в цих умовах найбільш повно проявляються соціальні функції РЛП, зокрема можливість задоволення потреб міського населення у місцях відпочинку, можливість організації пізнавально-просвітницьких форм відпочинку тощо. РЛП є перспективною організаційною формою охорони природних територій саме в регіонах з високим ступенем господарської освоєності ландшафтів.

Таким чином РЛП (ПП) є багатфункціональними заповідними об'єктами. Відповідно, основою для організації діяльності по їх охороні і використанню є функціональне зонування території. В Україні в межах РЛП можуть виділятися функціональні зони, з урахуванням тих самих вимог, що встановлені для територій національних природних парків. Тут можуть бути виділені такі зони: заповідна, регульованої рекреації, стаціонарної рекреації, господарська. Влаштування території РЛП здійснюється на основі Проекту організації території РЛП, охорони, відновлення та рекреаційного використання його природних комплексів та об'єктів.

Враховуючи щільність заселеності нашої країни, а також високий ступінь перетвореності ландшафтів, потреба в створенні РЛП в Україні є дуже значною. Потенціальні можливості для створення РЛП мають Українські Карпати, Прикарпаття та Західне Поділля, для яких характерні мальовничі ландшафти, багатий рослинний та тваринний світ, наявні мінеральні джерела, де збереглось багато археологічних та історико-культурних пам'яток. Багатством рекреаційного потенціалу відзначаються узбережжя Чорного та Азовського морів. Особливо важливим є створення РЛП у східній частині України, у зв'язку з її значною урбанізованістю. Актуальним є формування мережі РЛП і для центральної частини України, де НПП досі відсутні. Водночас, саме в цьому регіоні є багато історико-культурних цінностей та місць, пов'язаних з історією нашого народу.

Формування мережі РЛП в Україні відбувається швидкими темпами. На 01.01.2002 р. уже в різних регіонах України діяло 37 РЛП. Їх, загальна площа становить близько 500 тис. га, або 18% від площі ПЗФ та 0,8% від площі держави.

Регіональні ландшафтні парки в Україні

<u>«Біловодський»</u>	<u>«Знесіння»</u>	<u>«Печенізьке поле»</u>
<u>«Бокальська коса»</u>	<u>«Зуївський»</u>	<u>«Половецький степ»</u>
<u>«Великобурлуцький степ»</u>	<u>«Ізмаїльські острови»</u>	<u>«Приінгульський»</u>
<u>«Верхньодністровські бески</u>	<u>«Ізюмська лука»</u>	<u>«Притисянський»</u>
<u>«Вільхова балка»</u>	<u>«Клебан-Бик»</u>	<u>«Прудищанський»</u>
<u>«Гранітно-степове Побужжя»</u>	<u>«Кінбурнська коса»</u>	<u>«Равське Розточчя»</u>
<u>«Диканський»</u>	<u>«Краматорський»</u>	<u>«Сеймський»</u>
<u>«Дніпровські острови»</u>	<u>«Кременчуцькі плавні»</u>	<u>«Тилігульський»</u>
<u>«Дністровський»</u>	<u>«Мальованка»</u>	<u>(Миколаївська</u>
<u>«Дністровський каньйон»</u>	<u>«Межрічинський»</u>	<u>область)</u>
<u>«Донецький кряж»</u>	<u>«Меотида»</u>	<u>«Тилігульський»</u>
<u>«Загребелля»</u>	<u>«Надслучанський»</u>	<u>(Одеська область)</u>
<u>«Зарваницький»</u>	<u>«Надсянський»</u>	<u>«Трахтемирів</u>

ЗАКАЗНИКИ

Заказники є однією з найбільш розповсюджених в Україні категорій заповідних об'єктів і мають суттєве значення в мережі її ПЗФ.

Заказники - це природо- і ресурсоохоронні території, в межах яких охороняється частина компонентів природного комплексу, при цьому господарське використання інших ресурсів дозволяється.

Заказник - це одна з найдавніших форм заповідання територій, на якій поширюється режим часткової охорони. Розрізняють заказники державного і місцевого підпорядкування. Статус конкретного заказника визначається залежно від цінності об'єктів охорони і рангу державної структури, що встановлює заповідний режим. У ряді випадків створюються *тимчасові* заказники - для акліматизації тварин, на шляхах сезонних перельотів птахів тощо.

Заказниками оголошуються природні території (акваторії) з метою збереження і відтворення природних комплексів чи їх окремих компонентів. Вони виконують функції:

- збереження та відтворення природних комплексів, видів чи природних ресурсів,
- підтримання загального екологічного балансу.

Залежно від своєї природоохоронної, екологічної, наукової й іншої цінності заказники можуть бути загальнодержавного чи місцевого значення.

Заказниками загальнодержавного значення оголошують території, на яких наявні природні комплекси та об'єкти, збереження яких має національне значення, а саме: види, занесені до Червоної книги України (а також світових та європейських "червоних" переліків), території, на яких зберігаються рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України, території водно-болотних угідь міжнародного значення, території, яким притаманна виняткова господарська цінність (водоохоронна, ґрунтозахисна, лісогосподарська тощо), території, що забезпечують охорону генофонду цінних лікарських рослин та запасів їх сировини, унікальні печери, бальнеологічні ресурси тощо.

Заказниками місцевого значення оголошуються на територіях, природні комплекси та природні ресурси яких мають переважно регіональне або місцеве значення: види рослин і тварин, що підлягають особливій охороні на територіях областей та Автономної Республіки Крим, рослинні угруповання, типові та рідкісні для регіонів тощо.

Залежно від цільового призначення та необхідного режиму охорони заказники поділяються на типи, зміст яких наведено в табл. 5.2. Віднесення заказника до одного з наведених вище типів вказує на той основний об'єкт охорони, заради якого територію було оголошено заказником. Це може бути ландшафт в цілому, або ентомофауна, іхтіофауна, окремий вид тощо. Зрозуміло, що для збереження якоїсь частини природного комплексу необхідно зберегти весь комплекс.

Особливості режиму конкретного заказника визначаються на підставі обстеження території та наукового обґрунтування і визначаються комплексом факторів, зокрема: конкретною метою охорони, станом природних комплексів, впливом ззовні тощо. Тому режими різних заказників можуть значно різнитись.

ТИПИ ЗАКАЗНИКІВ

Тип заказників	Призначення заказників
ландшафтні	призначені для збереження чи відновлення особливо цінних природних комплексів (природних ландшафтів)
лісові	призначені для збереження чи відновлення особливо цінних типових та унікальних для України та окремих її регіонів лісових насаджень, що мають природоохоронну, наукову або прикладну цінність
ботанічні	призначені для збереження і відновлення чисельності цінних у науковому, господарському і культурному відношенні, а також рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення видів рослин і їх угруповань
загальнозоологічні	призначені для збереження і відновлення чисельності цінних у науковому, господарському і культурному відношенні, а також рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення видів тварин, (підвидів, популяцій)
орнітологічні	призначені для збереження і відновлення цінних у науковому, господарському і культурному відношенні, а також рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення видів птахів, (підвидів, популяцій), створення сприятливих умов для птахів під час гніздування, линяння та зимівлі, міграцій
ентомологічні	призначені для збереження і відновлення цінних у науковому, господарському і культурному відношенні, а також рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення видів комах
іхтіологічні	призначені для збереження і відновлення цінних у науковому і господарському відношенні, а також рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення видів риби, (підвидів, популяцій) в місцях їх нересту, нагулу та зимівлі
гідрологічні	призначені для збереження і відновлення цінних водних об'єктів і природних комплексів (болотних, озерних, річкових, морських)
загальногеологічні	призначені для збереження цінних об'єктів і комплексів неживої природи (геологічних відслонень, виходів кристалічних порід, родовищ мінералів і інших корисних копалин, примітних форм рельєфу і пов'язаних з ним елементів ландшафту)
палеонтологічні	призначені для збереження місць знахідок і скупчень решток або скам'янілих зразків викопної флори і фауни, що мають особливе наукове значення
карстово-спелеологічні	призначені для збереження цінних у науковому та рекреаційному відношенні печер, поверхневих карстово-спелеологічних утворень печерних видів флори і фауни

На території заказника обмежується або забороняється господарська діяльність, здійснення якої може перешкоджати збереженню об'єкта охорони, тобто суперечить цілям та завданням заказника. Іншими словами, тут дозволяються ті види господарювання й в тих обсягах та в строках, які не впливають негативно на стан об'єктів охорони.

Може бути ситуація, коли заборона якогось виду користування ресурсами розповсюджується на частину території заказника.

Оголошення заказників провадиться без вилучення земельних ділянок у їх власників або користувачів, на яких і покладається забезпечення режиму охорони та збереження території. У зв'язку з цим в питаннях охорони заказників існують певні проблеми.

Часто територія одного заказника знаходиться у віданні декількох землекористувачів. Землі деяких заказників (або їх частини) взагалі не мають постійних користувачів і тоді заказник знаходиться у віданні місцевих рад (сільських, селищних, міських). Часто виконання завдань, що покладаються на заказник, вимагає не тільки пасивної охорони території, а й виконання конкретної практичної природоохоронної діяльності. Оскільки для здійснення цієї діяльності потрібні відповідні фахівці, то координація та проведення наукових досліджень у заказниках (як і пам'яток природи та заповідних урочищ) покладається на співробітників природних заповідників, що розташовані поблизу заказника.

Слід підкреслити, що заказники відіграють важливу роль у сучасній мережі ПЗФ України. Завдяки великому різноманіттю, багаточисельності та розміщенню в різних за природними і соціально-економічними умовами регіонах, вони фактично являють собою систему підтримки заповідників та НПП, яка підвищує ефект діяльності останніх.

Природно-заповідний фонд України має в своєму складі (станом на 1.01.2002 р.) 2556 заказників, із яких 283 мають загальнодержавне значення. Частка кількості заказників від загальної кількості територій і об'єктів ПЗФ становить близько 36%, а їх загальна площа - близько 40% від площі ПЗФ і 1,7% від площі держави. Розміри окремих заказників варіюють в дуже широких межах - від 1 га до десятків тисяч га. Близько 80% заказників загальнодержавного значення мають площі в діапазоні 100 - 10000 га, біля 18% - до 100 га. Найбільшим серед них є ландшафтний заказник Сулинський (Полтавська та Черкаська області), площею 31161,3 га.

ПАМ'ЯТКИ ПРИРОДИ

Термін "пам'ятка природи" уперше ввів Олександр фон Гумбольдт у XVIII ст. Під час подорожі (1799-1804 рр.) Південною Америкою він побачив у Венесуелі велетенські дерева із родини мімозових. У своєму звіті про подорож він висловив думку про необхідність збереження таких об'єктів як "реліквій природи" або "пам'яток природи" і ввів це поняття у природоохоронну літературу.

Пам'ятка природи як категорія заповідних об'єктів застосовується в багатьох країнах, але часто, в різних країнах це поняття дещо відрізняється за змістом. На початку XX ст. велись дискусії про те, що саме потрібно вважати за пам'ятку природи - об'єкти живої чи неживої природи, окремі видатні витвори природи чи великі за площею природні ділянки, а чи й створені людиною елементи ландшафту.

За визначенням Закону "Про природно-заповідний фонд України", **пам'ятками природи** оголошуються окремі унікальні природні утворення, що мають особливе природоохоронне, наукове, естетичне та пізнавальне значення. Територія чи окремий природний об'єкт, що мають особливу природоохоронну, наукову, пізнавальну, культурну, естетичну, господарську, оздоровчо-рекреаційну

чи іншу цінність, є унікальними чи типовими для держави, оголошуються **пам'ятками природи загальнодержавного значення**. Територія чи окремий природний об'єкт, що мають велику цінність, є унікальними чи типовими для певного регіону, оголошуються **пам'ятками природи місцевого значення**.

Залежно від характеру, походження і необхідного режиму охорони пам'ятки природи поділяються на такі типи:

- *комплексні* - до яких можуть бути віднесені:

- ділянки мальовничих місцевостей,
- еталонні ділянки недоторканої природи,
- локальні території, на яких серед антропогенно зміненого ландшафту

збереглися рештки природних екосистем,

- природні ландшафти з унікальними формами рельєфу (гори, групи скель, ущелини, каньйони, групи печер, льодовикові цирки і долини, моренно-валунні гряди, гігантські полої тощо),

- *ботанічні* - представляють собою:

- місця зростання цінних, реліктових, ендемічних, рідкісних і зникаючих видів рослин,

- лісові масиви та ділянки лісу, особливо цінні за своїми характеристиками (породним складом, продуктивністю, генетичними якостями тощо), а також зразки видатних досягнень лісогосподарської науки і практики,

- окремі гаї, деревд-довгожителі та їх біогрупи, дерева, що мають історико-меморіальне значення, дерева оригінальних форм, окремі екземпляри екзотів і реліктів, а також природні об'єкти штучного походження - стародавні алеї, парки, бульвари,

- *зоологічні* - оголошуються в місцях мешкання цінних, реліктових, ендемічних, рідкісних і зникаючих видів тварин, в місцях гніздування птахів, колоніальних поселень тварин тощо,

- *гідрологічні* - до яких відносять природні об'єкти, що відіграють важливу роль у підтримці гідрологічного режиму певних територій та мають водоохоронне значення:

- витоки річок, водно-болотні комплекси, ділянки заплав невеликих річок, ділянки морського узбережжя,
- окремі водні об'єкти - озера, ставки, водоспади,
- природні гідромінеральні комплекси - термальні і мінеральні водяні джерела, родовища лікувальних грязей,

- *геологічні* - являють собою геологічні відслонення, що мають особливу наукову цінність:

- опорні розрізи, стратотипи, виходи рідкісних мінералів, гірських порід і корисних копалин,

- геолого-географічні полігони, у тому числі класичні ділянки з особливо виразними слідами сейсмічних явищ, а також оголення розривних і складчастих порушень залягання гірських порід,

- останці, прояви карсту, печери, гроти, окремі мальовничі скелі, льодовикові валуни, визначні гори, еталонні ділянки родовищ корисних

копалин, місцезнаходження рідкісних чи особливо цінних палеонтологічних об'єктів, а також геологічні об'єкти штучного походження, наприклад, старі кар'єри тощо.

Оголошення пам'яток природи провадиться без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів.

Відповідно до мети оголошення, на території пам'яток природи забороняється будь-яка діяльність, що загрожує збереженню або призводить до деградації чи зміни їх первісного стану. За умови дотримання цих вимог пам'ятки природи можуть використовуватись у наукових (моніторинг стану навколишнього середовища, вивчення природних екосистем і їх компонентів), культурно-освітніх, оздоровчо-рекреаційних і естетичних цілях. Враховуючи велику різноманітність територій і об'єктів, що оголошуються пам'ятками природи, режими їх охорони та використання є надзвичайно різними. Припустимі види використання визначаються для кожної пам'ятки природи залежно від характеру й особливостей території чи об'єкту, їх стану, оточуючої території. Забезпечення дотримання встановленого режиму покладається на власників або користувачів земель та об'єктів, оголошених пам'ятками природи.

В сильно освоєних регіонах категорія пам'яток природи набуває виняткового значення для охорони малих за площею природних комплексів, що є необхідним для формування (або підтримання) екологічно збалансованої просторової структури ландшафту. Пам'ятка природи - переважаюча за кількістю об'єктів категорія ПЗФ України. Станом на 1.01.2002 р. в Україні нараховується 3028 пам'яток природи, з них 132 - загальнодержавного значення. В законодавстві України немає обмежень щодо площ, які можуть мати території та об'єкти цієї категорії. Проте, на практиці, **пам'ятки природи в Україні - це здебільшого невеликі за площею і справді унікальні території або унікальні об'єкти, для яких часто при заповіданні взагалі не визначається площа (наприклад для окремих дерев чи джерел)**. Біля 70% пам'яток природи загальнодержавного значення мають площі від 10 до 100 га, найчастіше - декілька десятків га. Близько 10% пам'яток природи - мають площу менше 1 га. Найбільшою за розмірами є ботанічна пам'ятка природи "Холодний яр" у Черкаській області площею 553,0 га.

Частка пам'яток природи в ПЗФ України за кількістю становить близько 43%, а за площею всього 0,9%.

ЗАПОВІДНІ УРОЧИЩА

Заповідні урочища (синоніми: резервати природи, заповідні ділянки природних ландшафтів) поряд із пам'ятками природи і національними парками є однією з найстаріших форм охорони природних об'єктів, яка найбільш широко застосовується в європейських країнах. Перші з них були організовані в колишній Чехословаччині 1838 року для охорони пралісів. Заповідними урочищами оголошуються лісові, степові, болотні та інші відокремлені цілісні природні територіальні комплекси, що мають важливе наукове, природоохоронне й естетичне значення. Заповідні урочища оголошуються з метою охорони їх в природному стані.

Заповідні урочища - це лісові, степові, болотні та інші невеликі природні

комплекси, що мають велике наукове, природоохоронне й естетичне значення. Головною умовою при виділенні площі заповідного урочища є збереження, природних, меж ландшафтів, що взяті під охорону.

Заповідні урочища, як правило, мають місцеве підпорядкування. Це - свого роду "мінізаповідники", невеликі унікальні ландшафти, що потребують охорони. Будь-яка господарська діяльність у них заборонена

Функціональне призначення заповідних урочищ - збереження у природному стані цілісних ландшафтів. Ця функція визначає важливу роль заповідних урочищ у комплексному збереженні біологічного та ландшафтного різноманіття, а також у вивченні природних процесів, що протікають в них. Не важко помітити, що аналогічні функції виконують і природні заповідники, заповідні зони біосферних заповідників і національних природних парків. Та, на відміну від цих категорій ПЗФ, які є природоохоронними територіями загальнодержавного значення, заповідні урочища - території місцевого значення. Крім того, оголошення певної території заповідним урочищем провадиться без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів. Тобто на базі цих територій не створюються природоохоронні установи, а для управління ними - спеціальні адміністрації. Забезпечення режиму охорони та збереження території заповідних урочищ покладається на власників або користувачів відповідних земельних ділянок.

До основних проблем, що потребують вирішення для забезпечення збереження природних комплексів заповідних урочищ, належать:

- вивчення стану територій та динаміки процесів, що відбуваються в природних комплексах,
- розробка теоретичних засад і методичних рекомендацій щодо встановлення сприятливого режиму охорони території конкретного заповідного урочища (обґрунтування режиму абсолютної чи регульованої заповідності),
- практичне втілення науково обґрунтованого режиму, тобто здійснення, при необхідності, конкретної природоохоронної діяльності,
- пошук можливостей покращення умов охорони (збільшення площі, створення охоронних зон).

Можливості землекористувачів (землевласників) щодо розв'язання цих проблем є обмеженими, тому координацію та проведення наукових досліджень в межах заповідних урочищ, розробку методичних рекомендацій та деякі інші види діяльності мають здійснювати фахівці природних заповідників, розташованих у регіоні.

В складі ПЗФ України зараз нараховується 759 заповідних урочищ, загальною площею 84,1 тис. га, що становить 3,2% від його площі. Більша частина заповідних урочищ має незначні розміри - декілька десятків га. Але серед них зустрічаються як дуже малі - менше 1га, так і відносно великі - до декількох тис. га. Найбільше заповідне урочище - "Дністровські плавні" в Одеській області має площу 7620,0 га.

БОТАНІЧНІ САДИ

Перші ботанічні сади на території України почали організовуватись на початку ХІХ століття. У 1804 році був закладений бот-сад при Харківському університеті, у 1806 р. - при Вищій Волинській гімназії у м. Кременці, у 1812 році - Нікитський ботанічний сад у Криму. Ботанічні сади створюються з метою збереження, вивчення, акліматизації, розмноження в спеціально створених умовах та ефективного господарського використання рідкісних і типових видів місцевої та світової флори шляхом створення, поповнення і збереження ботанічних колекцій, ведення наукової, навчальної та освітньої роботи.

Ботанічні сади - це колекції дерев, кущів, трав'янистих рослин, які створюються для збереження, вивчення і збагачення у штучних умовах окремих рослинних ресурсів для їх найефективнішого наукового, культурного і господарського використання. Треба зазначити також і велике естетичне та культурно-просвітницьке значення даних природоохоронних об'єктів, особливо у великих містах.

Відповідно до наукової, культурної, естетичної та господарської цінності їх території та колекцій, ботанічні сади можуть бути загальнодержавного чи місцевого значення. До складу природно-заповідного фонду ця категорія була введена у 1983 році.

Ботанічні сади загальнодержавного значення є науково-дослідними природоохоронними установами, тоді як ботанічним садам місцевого значення статус науково-дослідної установи може бути наданий у встановленому порядку.

Ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами вилучаються з господарського використання і надаються ботанічним садам у постійне користування.

Ботанічні сади можуть бути як окремими юридичними особами, так і входити до складу науково-дослідної установи чи навчального закладу, для управління ними створюються спеціальні адміністрації, в складі яких є наукові і науково-технічні співробітники, адміністративно-господарський персонал й служба охорони, або вони обслуговуються штатами того органу, у віданні якого перебувають.

На ботанічні сади покладається виконання таких основних завдань:

- збереження в штучних умовах колекцій живих рослин (особливо рідкісних і зникаючих видів) й інших ботанічних об'єктів, що мають наукове, навчальне, економічне і культурне значення,
- проведення науково-дослідних робіт,
- проведення учбово-педагогічної і науково-просвітницької роботи в галузі ботаніки й охорони природи, рослинництва і селекції, декоративного садівництва і ландшафтної архітектури.

До основних напрямків наукових досліджень, що здійснюються ботанічними садами відносяться: організація спеціальних експозицій, колекційних і експериментальних ділянок, розплідників, гербаріїв, допоміжних лабораторій, організація експедицій і участь в експедиціях інших установ з метою вивчення і мобілізації рослинних ресурсів і поповнення колекційних фондів, створення насінних фондів, обмін насіннями і живими рослинами з різними установами й

організаціями, первинне вирощування, селекція і розмноження нових цінних у господарському відношенні видів рослин природної флори і інтродукованих культурних рослин для їхнього впровадження в різні галузі господарства, розробка наукових основ і методів захисту інтродукованих рослин від шкідників і хвороб, розробка наукових основ декоративного садівництва і ландшафтної архітектури, проведення наукових конференцій і нарад, публікація наукових праць, каталогів насіння рослин, видання науково-популярної літератури, путівників і інших посібників, пов'язаних з науково-дослідною роботою і популяризацією діяльності ботанічних садів.

В межах території ботанічного саду забороняється будь-яка діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує збереженню колекцій рослин. З огляду на багатофункціональність ботанічних садів, для забезпечення їх нормального функціонування, необхідного режиму охорони й ефективного використання, в межах їх території можуть бути виділені функціональні зони:

- експозиційна (призначена для проведення екскурсій та лекцій, ознайомлення відвідувачів з експозиціями ботсаду, прогулянок),
- наукова (призначена для розміщення експериментальних ділянок, колекцій тощо та проведення науково-дослідних робіт),
- заповідна (призначена для експериментів, наприклад, з інтродукції рідкісних і зникаючих видів рослин, для збереження особливо рідкісних та цінних видів тощо, відвідування її забороняється, крім випадків, коли воно пов'язано з проведенням наукових спостережень),
- адміністративно-господарська, де розміщені службові та господарські приміщення, здійснюється господарська діяльність.

Влаштування території, виділення зон різного призначення, конкретні задачі, науковий профіль, особливості режиму охорони і використання території визначаються при розробці Проекту організації території ботанічного саду.

Станом на 1.01.2002 року в Україні нараховується 22 ботанічних сади, що мають статус об'єктів ПЗФ, із них 17 мають загальнодержавне значення.

Охорона in situ та охорона ex situ

Останнім часом, коли все більше видів рослин стають рідкісними та спостерігається скорочення площ, на яких існує природна рослинність, усе більшої актуальності набувають активні форми збереження біорізноманіття. За умов інтенсивного господарювання, охорона видів *in situ* (в природі), хоча природно є ідеальним заходом, не завжди може гарантувати їх подальше існування і історичний розвиток. Тому з'явився новий науковий напрямок, який називається охороною *ex situ* - який полягає у збереженні фітогенофонду за межами природних ареалів рослин в штучних умовах у вигляді живих рослин, насіння, культури тканин чи клітин з метою їх подальшої інтродукції і репатріації в природне середовище. Цю роль виконують ботанічні сади. В багатьох з них формуються штучні фітоценози, так звані ботаніко-географічні ділянки, де проводяться дослідження і опрацьовуються методики відновлення популяцій, що вимирають.

ДЕНДРОЛОГІЧНІ ПАРКИ

Дендрологічні парки - це колекції деревних порід, інколи створені на основі окультурення природного об'єкту, або ж насаджені штучно, які створюються для збереження, вивчення і збагачення деревних ресурсів.

Дендрологічні парки створюються з метою збереження і вивчення у спеціально створених умовах різноманітних видів дерев і чагарників та їх композицій для найбільш ефективного наукового, культурного рекреаційного та іншого використання.

Основні завдання, а також напрямки науково-дослідної роботи дендрологічних парках, а також організаційно-правові засади їх функціонування є такими самими, що і для ботанічних садів. Основною відмінністю є те, що увага дендрологічних парків спрямована на вивчення та збереження видів дерев та чагарників.

На території дендрологічних парків забороняється діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує збереженню дендрологічних колекцій. На ній може бути проведене зонування відповідно до вимог, встановлених для ботанічних садів.

Дендропарки загальнодержавного значення визначені законодавством як науково-дослідні природоохоронні установи, для управління якими мають створюватись спеціальні адміністрації, з відповідними фахівцями, службою охорони, господарського обслуговування. Фактично такими установами в Україні є тільки дендропарки - "Тростянець", "Софіївка", "Олександрія", "Веселі Боковеньки", Сирецький, інші знаходяться у віданні різноманітних підприємств, установ, організацій.

Станом на 1.01.2002 року в Україні нараховується 35 дендрологічних парків, які мають статус об'єктів ПЗФ, із них 19 мають загальнодержавне значення.

Серед дендропарків загальнодержавного значення 9 засновані у 50-70 роках двадцятого століття, інші 10 - створені на базі старовинних парків, закладених у XVIII-XIX ст. Від старовинних парків, що віднесені до парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, вони відрізняються головним чином тим, що є науково-дослідними установами або слугують базою для здійснення наукових досліджень з проблем лісівництва, дендрології та паркового будівництва для лісгосподарських підприємств, вищих навчальних закладів тощо.

Особливу увагу серед них привертають такі знамениті, як "Олександрія" (м. Біла Церква), "Софіївка" (м. Умань), "Тростянець" (Чернігівська область), "Веселі Боковеньки" (Кіровоградська обл.), "Асканія-Нова" (Херсонська обл.) тощо, які вважаються справжніми перлинами паркової архітектури та дендрології.

ЗООЛОГІЧНІ ПАРКИ

Зоологічні парки - це колекції диких тварин, особливо рідкісних і таких, які зникають, організовані з метою вивчення об'єктів дикої фауни в штучних умовах.

Зоопарки - це не лише місце відпочинку й ознайомлення з фауною планети, вони проводять великий обсяг наукових досліджень щодо акліматизації, штучної репродукції, вивчення і збереження тваринного світу

Зоологічні парки створюються з метою організації екологічної освітньо-виховної роботи, створення експозицій рідкісних, екзотичних та місцевих видів тварин, збереження їх генофонду, вивчення дикої фауни і розробки наукових основ

її розведення у неволі. До складу природно-заповідного фонду України ця категорія була введена 1983 року.

Відповідно до наукової, культурної, естетичної і господарської цінності колекцій, зоопарки, як об'єкти ПЗФ, можуть бути загальнодержавного чи місцевого значення. Зоологічні парки загальнодержавного значення є природоохоронними, культурно-освітніми та науково-дослідними установами. Земельні ділянки, на яких вони розташовані, вилучаються з господарського використання і надаються зоопаркам в постійне користування.

Порядок діяльності кожного зоологічного парку загальнодержавного значення, особливості природоохоронного режиму та функціонування, його охорона регулюються індивідуальним положенням, яке розробляється на основі "Положення про зоологічний парк загальнодержавного значення", затвердженого спільним наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України та Міністерства культури і мистецтв України від 20.02.98 р. № 21/46. До основних завдань зоологічних парків відносяться:

- формування та утримання колекцій тварин,
- широкий показ їх населенню,
- збереження і відтворення в штучних умовах видів тварин, яким загрожує зникнення, в першу чергу видів, занесених до Червоної книги України і міжнародних "червоних" переліків, а також інших видів, що мають велике наукове і культурно-просвітнє значення,
- проведення науково-дослідних робіт,
- проведення навчально-виховної і культурно-освітньої роботи в галузі екології та охорони природи, зоології, етології, тваринництва, звірівництва і мисливського господарства,
- поширення еколого-освітніх знань, здійснення різноманітних форм культурного обслуговування,
- створення умов для відпочинку населення, при збереженні сприятливих умов утримання тварин.

Зоологічні парки, як науково-дослідні установи здійснюють свою наукову діяльність за такими основними напрямками:

- розробка наукових основ утримання та відтворення диких тварин у неволі,
- розведення диких тварин, особливо рідкісних і зникаючих видів, з метою збереження їхнього генофонду,
- розробка найбільш ефективних форм і методів експозиційної науково-просвітньої роботи,
- публікація наукової і популярної літератури, що відображає всі сторони діяльності зоологічного парку (наукові праці, путівники, інформаційні матеріали, довідники, проспекти екскурсій і лекцій, листівки, афіші, плакати, фотоальбоми).

З метою забезпечення виконання зоологічними парками їх різнопланових завдань виділяються такі функціональні зони:

- *експозиційна* (призначена для стаціонарного утримання тварин і використання їх у культурно-пізнавальних цілях);

- наукова (призначена для проведення науково-дослідних робіт);
- рекреаційна (призначена для організації відпочинку та обслуговування відвідувачів парку);
- господарська, в якій розміщуються адміністративні та господарські приміщення й об'єкти.

Для цих зон встановлюються різні режими охорони, використання та відвідування, а облаштування території зоопарку здійснюється відповідно до Проекту організації його території.

На сьогодні в Україні є 12 зоологічних парків - об'єктів природно-заповідного фонду, з них 7 мають загальнодержавне значення.

ПАРКИ-ПАМ'ЯТКИ САДОВО-ПАРКОВОГО МИСТЕЦТВА

Парками-пам'ятками садово-паркового мистецтва оголошуються найбільш визначні та цінні зразки паркового будівництва з метою їх охорони та використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних і оздоровчих цілях.

Залежно від ступеня унікальності, естетичної, наукової, природоохоронної, рекреаційної й оздоровчої цінності, збереженості первісної планувальної структури тощо парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва можуть бути загальнодержавного чи місцевого значення.

Основним призначенням парків-пам'яток садово-паркового мистецтва є збереження, підтримання та відновлення паркових ландшафтних композицій, а також проведення екскурсій і масового відпочинку населення. Їх території можуть використовуватись для проведення наукових досліджень. Природоохоронні функції поєднуються в них з історичними, культурними та естетичними.

Оголошення парків-пам'яток садово-паркового мистецтва може проводитись як з вилученням, так і без вилучення земельних ділянок у їх власників або користувачів. Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення є природоохоронними рекреаційними установами.

Проведення заходів щодо охорони і використання територій парків, їх утримання та реконструкція здійснюється за проектами організації території парків. Для кожного об'єкта має бути розроблено науково обґрунтований проект утримання та реконструкції (або консервації, реставрації, відновлення), при необхідності здійснено функціональне зонування територій з розробкою спеціальних режимів охорони і використання, визначенням допустимих норм рекреаційного навантаження.

Утримання парку в належному стані вимагає здійснення постійного догляду за насадженнями, а саме проведення санітарних рубок, рубок реконструкції та догляду з підсадкою, замість загиблих, дерев ідентичного видового складу, вжиття заходів щодо запобігання самосіву, збереження композицій із дерев, чагарників і квітів, трав'яних газонів. За необхідності, при проектуванні на території парків можуть бути виділені функціональні зони, відповідно до вимог, встановлених для ботанічних садів.

На території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва забороняється

будь-яка діяльність, що не пов'язана з виконанням покладених на них завдань і загрожує їх збереженню (порушення паркових композицій, будівництво нових споруд, пошкодження рослинного та ґрунтового покриву, архітектурних форм і споруд, знищення диких тварин, застосування будь-яких інших видів нецільового використання території та природних ресурсів).

Забезпечення охорони, утримання в належному стані, дотримання встановленого режиму їх використання покладається на адміністрації парків, або на підприємства, установи й організації, на землях і у віданні яких знаходяться парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Значна частина парків-пам'яток садово-паркового мистецтва України - це старовинні парки, створені у ХУН-ХІХ століттях. Парки закладались навколо великих маєтків, що були власністю окремих заможних родин. Створювались вони з використанням природних особливостей ландшафтів, що збагачувались штучними насадженнями, ставками, архітектурними спорудами і займали значні площі. В наш час старовинні парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва (і дендропарки) використовуються як місця масового відпочинку або як території оздоровчих та лікувальних установ. Зміна функцій старовинних парків призвела до перепланування окремих ділянок, будівництва споруд та об'єктів, не передбачених первісними проектами.

На сьогодні спеціальна адміністрація створена для управління тільки трьома видатними парками, розташованими в АР Крим - Масандрівським, Місхорським та Лівадійським. Управління іншими парками здійснюється підприємствами, установами, організаціями, у віданні та на землях яких знаходяться ці парки (школами-інтернатами, технікумами, профтехучилищами та іншими навчальними закладами, лікарнями і диспансерами, санаторіями, колективними сільськогосподарськими та лісогосподарськими підприємствами, науково-дослідними інститутами і дослідними станціями тощо). Багато парків не мають безпосередніх землекористувачів, їх підпорядковано органам місцевого самоврядування. Відсутність спеціальних адміністрацій для управління парками призводить до того, що вони не забезпечуються належним доглядом за насадженнями та парковими спорудами.

Експлуатація парків в умовах інтенсивних рекреаційних навантажень і недостатнього догляду за насадженнями вносить суттєві зміни в загальну структуру цих природно-антропогенних комплексів. Для більшості парків актуальним є питання про проведення реконструкції насаджень, спрямованої на збагачення видового складу, відновлення первинних ландшафтів, повернення домінуючої ролі тим видам, які склали основу парку при його закладці, або у період розквіту.

Ще одним негативним моментом у проблемі збереження парків є випадки відчуження земельних ділянок парків та використання їх не за призначенням: під забудову, городи тощо, що пов'язано з тим, що межі заповідних об'єктів не перенесені в натуру. Тому зараз на територіях багатьох старовинних парків-пам'яток садово-паркового мистецтва є багато об'єктів, які змінюють їх історичний вигляд - стадіони та спортивні майданчики, споруди установ, яким підпорядковано парки, недобудовані споруди, приватна забудова та ін. Така

ситуація викликає особливе занепокоєння, бо парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва з повним правом можна вважати найбільш досконалим у естетичному відношенні видом перетвореного людиною ландшафту. Парки є не тільки територіями для відпочинку і прогулянок, а свого роду витворами мистецтва, які віддзеркалюють ставлення людини до природи й самі стають частиною довкілля.

Станом на 1.01.2002 року в Україні нараховується 529 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, з них 88 мають загальнодержавне значення.

ОХОРОННІ ЗОНИ

Відповідно до чинного законодавства, з метою забезпечення встановлених режимів охорони природних комплексів та об'єктів природного заповідника та запобігання негативному впливу на них різних видів господарської діяльності, що здійснюється на прилеглих до нього територіях, установлюються охоронні зони. В разі необхідності охоронні зони можуть установлюватись і на територіях, прилеглих до територій і об'єктів ПЗФ інших категорій.

Територія (акваторія) охоронної зони не має статусу заповідної території і не відноситься до ПЗФ, вона є захистом заповідної території від негативних впливів ззовні, що забезпечується введенням на території охоронної зони спеціального режиму з обмеженням або заборону певних видів господарської діяльності. Ця зона може виділятися фрагментарно навколо окремих найбільш цінних ділянок заповідного об'єкту або оточувати його з усіх боків суцільною смугою.

Охоронні зони установлюються без вилучення земельних ділянок у їх власників та користувачів.

Розміри та режим охоронної зони визначаються в кожному конкретному випадку. Розмір охоронної зони має бути таким, щоб забезпечити збереженість заповідного об'єкту, а це, в свою чергу, залежить як від характеру самого об'єкту охорони (порушеності його природних комплексів, стійкості екосистем, площі, конфігурації тощо), так і від інтенсивності та характеру господарської діяльності на прилеглих територіях. Отже, розміри охоронної зони можна визначити лише шляхом спеціального обстеження ландшафтів та господарської діяльності на прилеглих територіях.

Режим охоронної зони визначається на основі оцінки впливу господарської діяльності на навколишнє природне середовище. Сама ж оцінка такого впливу здійснюється на основі екологічної експертизи.

У межах охоронних зон не дозволяється будівництво промислових та інших об'єктів, розвиток такої господарської діяльності, яка може призвести до негативного впливу на територію чи об'єкт ПЗФ. Тут можуть бути заборонені чи обмежені геолого-розвідувальні роботи, видобуток корисних копалин, промислове та любительське рибальство, рубки лісу, полювання, влаштування місць масового відпочинку, туризм, застосування засобів хімізації сільського господарства, суцільна оранка масивів сільськогосподарських угідь тощо. Підприємства, установи й організації, на землях яких створюються охоронні зони здійснюють свою господарську діяльність з дотриманням встановленого режиму охоронної зони.

На сьогодні охоронні зони створені навколо природних заповідників: Луганського (навколо філій "Станично-Луганське" - 520,0 га, "Стрілецький степ" - 1160,0 га, "Провальський степ" - 437,0 га) Українського степового (навколо філій "Хомутовський степ" - 1652,0 га, "Кам'яні могили" - 1383,4 га, "Михайлівська цілина" - 786,2 га), Канівського (1354,0 га), Поліського (9878,0 га), Горгани (3852,8 га) Дніпровсько-Орільського (3153,0 га), Кримського (навколо філії "Лебедині острови" - 16780,0 га), Карадазького (961,0 га), деяких ділянок Чорноморського біосферного заповідника (загальною площею 9278,0 га).

Лекція 11

КОРОТКА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕРЖАВНИХ ЗАПОВІДНИКІВ УКРАЇНИ

1. Асканія Нова (1889, 1921 Херсонська обл. S = 11 100 га.). Найстаріший заповідник України, один з не багатьох, що має статус біосферного. Охороняються унікальні, еталонні ділянки типчаково-ковилового степу. Відомим є акліматизований зоопарк, де у вільному та напіввільному стані утримуються тварини різних природних зон і континентів. У заповіднику нараховується до 500 видів рослин, у тому числі охороняються такі рідкісні і зникаючі види, як ковила Лесінга, ковила волосиста, типчак (костриця) тощо. На базі заповідника функціонує НДІ тваринництва степових районів, роботи наукових відділів якого у галузі виведення нових, високопродуктивних порід свійської худоби, у галузі акліматизації, гібридизації диких тварин дістали світове визнання.

2. Чорноморський заповідник (1927, Херсонська, Миколаївська обл. S = 89 129 га). Сухопутно-аквальний заповідник, має статус біосферного. Охороняються ділянки піщаного степу і солонцево-солончакових степів, галофітні угруповання рослинності. Флора нараховує до 600 видів вищих судинних рослин. Цей природно-територіальний комплекс включає місця гніздівлі і шляхи сезонних міграцій водоплавних і перелітних птахів. Острівці лісів, що зустрічаються на території - це залишки колись могутніх дубових пралісів, що зростали у нижній течії Дніпра та інших рік і мали назву "лісів Гілеї".

Рідкісні і зникаючі види, які охороняються - зірочник блідий, золотобородник цикадовий, сон-трава чорніюча, холодок тонколистий.

3. Карпатський (1968, Закарпатська, Івано-Франківська обл. S = 57 880 га). Заповідник створений для збереження унікальних систем гірського лісового, субальпійського й альпійського поясів Українських Карпат.

Досить багато у заповіднику окремих пам'яток природи, заповідних урочищ і т.д. У зв'язку з великою екологічною, природоохоронною і науковою цінністю заповідник нещодавно отримав статус біосферного. Найбільш відомі рідкісні й ендемічні види: медунка Філярського, осот Кернера, деревій Щура, фіалка східно-карпатська, ломикамінь живучий, кадило карпатське, вероніка зубчаста.

Багатою є фауна заповідника, численними є запаси лікарських рослин. Наукова робота в заповіднику ведеться у значних обсягах, зокрема, крім еколого-

біологічних, ценотичних і ін. досліджень, вивчаються методи боротьби з повенями, вітровалами, зсувами.

4. Дунайські плавні (1981, Одеська обл. S = 50 252,9 га). Заповідник розміщений у дельті Дунаю. Охороняються ділянки прибережних рослинних угруповань, плавнів, водно-болотні угіддя, що мають міжнародне природоохоронне значення. У заповіднику нараховується більше 500 видів вищих судинних рослин, особливо велику цінність має болотна і водяна рослинність. Зокрема, тут розташовані найбільші не лише в Україні, але й у Європі площі латаття білого, глечиків жовтих, айру болотного.

Це також місце зимівлі і перевальна база для численних птахів. Багато з них гніздяться і зимують у гирлі Дунаю, особливо - співочі.

5. Луганський заповідник (1968, Луганська обл. S = 2 122 га). Заповідник включає три філії: Стрільцівський степ, Провальський степ, Станично-Луганський відділ. Охороняються ділянки різнотравних і типчакково-ковилових степів. Рідкісні і зникаючі види - горицвіт звичайний, цмин пісковий, конвалія звичайна. На території заповідника знаходяться колонії бабака звичайного, тхора-перев'язки, хохулі звичайної.

Окремі філії заповідника відрізняються своєрідністю природно-територіальних комплексів і видовим різноманіттям.

6. Український степовий (1961, Донецька, Запорізька, Сумська обл. S = 3 335,6 га). Філії заповідника: Хомутівський степ, Кам'яні Могили, Михайлівська цілина, Крейдова флора. У заповіднику проводиться координація наукової роботи з вивчення степових рослинних і тваринних угруповань. Флора заповідника нараховує більше 1000 видів рослин, в тому числі рідкісні і зникаючі : горицвіт волзький, тюльпан степовий, фіалка степова, ефедря. До ендеміків належать деревій голий, волошка несправжньо-білолускова, вудсія альпійська.

7. Дніпровсько-Орільський (1990, Дніпропетровська обл., S = 3 766,2 га). Даний заповідник був створений порівняно недавно на базі двох державних заказників - Торомських і Обухівських плавнів. Рослинний покрив даного району характерний для північно-степової зони і плавнів Дніпра. Особливо рідкісні види рослин: водяний горіх плаваючий, Сальвінія плаваюча, папороть плаваюча, декілька видів зозулинців.

Надзвичайно багатим є тваринний світ заповідника. Це - природний резерват цінної мисливської, а також рідкісної і зникаючої фауни. 14 видів Шнесено до Червоної книги, серед них - тхір степовий, полоз чотирикутний, гадюка східностепова, орел-могильник, сокіл-балобан, сапсан, орлан-білохвіст. Охороняються цінні види риб : стерлядь, линь, з комахи два зникаючі види бджоликів.

8. Древлянський природний заповідник (2009, Житомирська область. S = 30 872,84 га). Заповідник створений з метою збереження типових та унікальних лісових і водно-болотних природних комплексів Українського Полісся., охорони реліктових і ендемічних рослин і тварин та відтворення і збагачення природних лісів регіону. Формування органів управління та фонду

заповідника буде триває протягом 2010—2012 років, згідно з указом Віктора Ющенка.

9. Канівський (1923, Черкаська обл. $S = 2\ 027$ га). У заповіднику охороняються класичні ділянки лісостепу. Тут проходить східна межа поширення граба. Ліси заповідника - грабово-дубові, вони чергуються з ділянками степової і лучної рослинності.

Рідкісні види: підсніжник звичайний, пролісок дволистий, ряст, анемона. Реліктові види: ведмежа цибуля, багаторядник, скополія карніолійська, страусове перо, горянка півмісяцева.

На базі заповідника діє стаціонар Київського державного університету ім.Тараса Шевченка.

Великим є також культурно-історичне значення Канівського заповідника, оскільки на його території розміщені могила і меморіальний музей Тараса Шевченка (Чернеча гора).

10. Розточчя (1984, Львівська обл. $S = 2\ 084,5$ га). Охороняється масив Розточчя, по якому проходить головний європейський вододіл між басейнами Чорного і Балтійського морів. Особливо цінними є масиви сосново-букових лісів. Тут проходить південно-східна межа поширення сосни і північно-східна - бука.

Високопродуктивні сосново-букові ліси» до складу яких входять сосна звичайна, бук європейський, явір, дуби скельний і звичайний, що зустрічаються лише тут і в Криму., Рідкісні види: лілія лісова, анемона лісова, лунарія оживаюча, беладонна звичайна і ін. Багатою є орнітофауна заповідника.

11. Медобори (1990, Тернопільська обл. $S = 10\ 521$ га). Філія заповідника - Кременецькі гори. Охороняються ділянки Товтр з мальовничими ущелинами, скелями, вапняковими пагорбами. Товтри - унікальна пам'ятка геологічного минулого, залишки древнього бар'єрного рифу Сарматського моря, що вкривало колись нашу територію. Охороняється біля 150 рідкісних, ендемічних і реліктових видів рослин у складі дубово-грабових лісів, зокрема: кадило сарматське, зозулинні черевички, горицвіт весняний, цибуля ведмежа, лілія лісова.

Унікальними є також карстові печери Тернопільщини – дивовижні перлини Поділля.

12. Поліський (1968, Житомирська обл. $S = 20\ 104$ га). Утворений для охорони своєрідної природи південнополіського регіону (низовинних сфагнових і осокових боліт, лісової рослинності з боровими і субборовими лісами).

Велике значення його як резервату цінної фауни, у тому числі промислових мисливських видів. Охороняються, зокрема, такі види, як чорний лелека, сірий журавель. Серед унікальних реліктових рослин - рододендрон жовтий, плющ, дуб скельний, рідкісні види папороті, журавлина дрібноплідна, росичка тощо.

13. Карадазький (1979, Крим. $S = 2\ 872$ га). Охороняється частина гірського масиву Карадаг і водна акваторія. Гора Карадаг - це вулканічний масив юрського періоду, цінна пам'ятка геологічного минулого. Крім того, тут збереглися цінні ділянки дубово-грабових та дубово-ясеневих лісів, чагарники середземноморського типу. Ендеми: дуб пухнастий, граб східний, ясен гостроплідний, держидерево звичайне, фіалка біла. Кущі (рідколісся) з фісташки

туполистої, ялівцю високого, жасмину кущового. Цінними є також цілий ряд трав'янистих рослин - представників кримських степів: шоломниця різнобарвна, декілька зозулинців, асфіделіна кримська, 10 видів ковили.

14. Мис Март'ян. (1973, Крим. S = 240 га). Охороняється, цінний прибережний комплекс, еталон взаємодії моря і суходолу. Рослинність - ялівцево- дубові ліси із зарослями шибляку і суничника дрібноплідного. Ендемічні кримські види: ялівець високий, герань кримська, пирій вузлуватий, вівсюнець кримський та 24 види рідкісних кримських орхідей.

Особливо цінним є аквальний (морський) комплекс заповідника, у видовому складі якого зустрічаються навіть колонії устриць, що не збереглися ніде більше на узбережжі Криму (устриці дуже чутливі до чистоти та інших екологічних характеристик морської води).

15. Михайлівська цілина (2009, Сумська, S = 882,9 га.). Переважає лучна та степова рослинність. Охороняється єдина в Україні цінна ділянка лучного степу в лісостеповій зоні. Рослинний покрив цілини схожий з рослинністю південних степів. У його складі головне місце займають різнотравно-тирсові і різнотравно-типчакрово-тирсові угруповання, які головним чином зростають в південно-східній і східній частинах заповідника. Але в Михайлівському степу також є рослинність, характерна для північних степів. Наприклад, лише тут зростають дзвоники і різні вологолюбні рослини. Тут мало ковили перистої, натомість багато широколистих злаків – стоколос безостий, пирій, куничник та інших рослин, не властивих степам півдня. Всього тут зареєстровано 493 видів рослин. На Михайлівській цілині трапляються рідкісні рослини: дельфіній клиноподібний, астрагал, голубчик боровий, брандушка, ковила та інші. Є в степу і звичні для України ромашка, волошка, льон. На території Михайлівського степу є озерця, болота, які під час злив заповнюються водою. Завдяки заповідному режиму за півстоліття створилися умови і для збагачення фауни. Трапляються лось, кабан і навіть вовк. Останнім часом усе частіше з'являються косулі. Постійними мешканцями є заєць і лисиця. Дуже багато дрібних гризунів і птахів.

Експертна рада Сумської області визначила сім чудес природи Сумщини і одним з них стала «Михайлівська цілина»

16. Ялтинський гірсько-лісовий (1973, Крим. S = 14 523 га). Охороняються цінні курортні ліси, що мають водоохоронне, ґрунтозахисне значення у цьому районі, небезпечному для зсувів, ерозійних процесів. Велике бальнеологічне значення цих лісів. Реліктові та ендемічні види: дуб пухнастий, дуб скельний, жасмин кущовий, тис ягідний, рускус понтійський.

На території заповідника багато окремих пам'яток природи, цінних дерев, ландшафтних композицій.

17. Кримський заповідник (1923, 1991 - відновлено статус, Крим. S = 44 175 га). Філія заповідника - Лебедині острови (Каркінітська затока Чорного моря). Охороняється частина Головного пасма Кримських гір, що характеризується великою різноманітністю природних умов. Ліси гірської частини заповідника мають велике водоохоронне значення. Охороняються

ділянки дубових, букових лісів з домішкою релікта - тиса ягідного, берези повислої, ялівця високого. У верхніх ярусах з'являється сосна кримська. Високогірні луки Кримських гір називаються "яйлами". Представники фауни, що охороняються: козуля європейська, куниця кам'яна, лисиця, орлан-білохвіст, сип білоголовий, гриф чорний. Висока чисельність оленя благородного, на яйлах (безлісих вершинах гір) трапляється муфлон європейський. Територія заповідника – одне з останніх місць гніздування сипа білоголового та грифа чорного У заповіднику створено музей і дендропарк.

Досить цінним природним резерватом є Лебедячі острови - місце оселення водоплавних і водно-болотних птахів (до 200 видів), серед яких - сріблястий мартин, сіра чапля, велика біла чапля, чорноголовий реготун, лебеді-шипуні.

В останні 5 років указами Президента України оголошено заповідними або ж зарезервовано під заповідники цілий ряд територій. Ці ділянки, як правило, невеликі за площею, але є цінними резерватами природних багатств України. На жаль, далеко не завжди у наш час вистачає грошових ресурсів для проведення наукових розробок та організації належної охорони даних територій. Зупинимось на характеристиці новостворених заповідників, що виділені на території України і мають особливу природну цінність.

18. Казантипський (1998, Крим. S = 450,1 га). Охороняється ландшафтний комплекс, що включає скелястий півострів і мис на Керченському півострові, які омиваються Арабатською і Казантипською затоками Азовського моря. Вапнякове пасмо півострова зайняте петрофітними степами, у балках і ярах - зарослі чагарників середземноморського типу. Рідкісні і зникаючі види: асфоделіна кримська, ковила Брауна, вентената сумнівна. На території заповідника знаходиться солоне Актаське озеро (що частково пересихає влітку).

19. Опукський (1998, Крим. S = 1 592,3 га). Розташований на півдні Керченського півострова. Місцевість заповідника - це вапнякове плато, розчленоване глибокими тріщинами (до 20 м). Рослинні угруповання - ділянки типчаково-ковилового і галофітного степів. Гора Опук - це місце гніздівлі численних цінних і рідкісних птахів (рожевий шпак, баклан, сокіл-сапсан).

20. Рівненський (1999, Рівненська обл. S = 42 288,7 га). До складу входять 4 ділянки, які раніше мали статус заказників загальнодержавного значення : Сомине, Стара Погоня, Білозерський, Перебродівський. Це - найбільші за площею і найкраще збережені болотні масиви України, взяті під охорону, найбільш заболочені ділянки Українського Полісся, болота тут займають близько 20 % площі. Зустрічаються болота всіх типів: верхові, низинні, перехідні.

21. Єланецький степ (1996, Миколаївська обл. S = 1 675,7 га). Створений для охорони найбільшої у Північно-Західному Причорномор'ї ділянки цілинного степу. Це - перший і поки-що єдиний степовий заповідник у Правобережній Україні. Унікальним є той факт, що у даному заповіднику ведуться спостереження за відновленням у природних умовах степових ділянок, порушених людиною.

22. Горгани (1996, Івано-Франківська обл., S = 5 344,2 га). Заповідник охоплює фізико-географічний район Довбушанських Горган - найнедоступніші і

високогірні його частини. Це - ще один структурний елемент у системі охорони та збереження природної унікальності Українських Карпат.

23. Черемський природний заповідник (2001, Волинська обл. S = 2975,7 га.) – перший заповідник у Волинській області. Був створений на базі Черемського заказника загальнодержавного значення. Розташований в північній частині Маневицького району Волинської області на межі з Рівненською областю, в 6 км. на північ від с. Замостя. Заповідник віддалений від населених пунктів, на його території немає ліній електропередач, дорогий з твердим покриттям, його територія знаходиться в безпосередній близькості з Рівненським природним заповідником і граничить з 30-ти кілометровою зоною Рівненської АЕС (м. Кузнецовськ). Рослинність заповідника багата і різнобарвна. Незважаючи на достатньо малу площу заповідника, тут зосереджено більше половини видів судинних і близько 25% рідкісних і зникаючих видів рослин Українського Полісся. У заповіднику ведеться робота по збереженню типових і унікальних природних комплексів. Тут мешкає немало представників фауни, занесених до Червоної книги України. З рідкісних видів рослин, які підлягають особливій охороні, відмічений один вид рослин з Червоного списку МСОП: зозулині черевички, три види з Європейського Червоного списку: смілка литовська, глід український, козельці українські, чотири види занесено до Доповнення №1 Бернської конвенції: альдрованда пухирчаста, зозулині черевички, жировик Лезеля, сон широколистяний і 33 види вищих рослин, занесених до Червоної книги України.

На території заповідника збереглися незаймані антропогенною діяльністю суцільні лісові масиви з унікальним болотом Черемське, у межах якого знаходяться озера Черемське і Редичи. Згідно критеріям Рамсарської конвенції ця територія має велику цінність і міжнародне значення, головним чином як місце поселення водоплавних птахів. На емблемі Черемського заповідника в центральній частині зображена шейхцерія болотна (реліктова рідкісна рослина), яка є його своєрідним символом. Саме завдяки наявності угруповань цього вигляду, який є в Червоній книзі, в 1978 році тут був створений заказник, а Черемське болото не було осушене. На території заповідника також мешкає немало «червонокнижних» тварин і тварин, занесених до Європейського червоного списку. Тут можна зустріти вовка, видру річкову, рись, шуліку й ін.

Лекція 12-13

КАТЕГОРІЇ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ МІЖНАРОДНОГО СОЮЗУ ОХОРОНИ ПРИРОДИ ТА ПРИРОДНО- ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

Збір інформації, її аналіз та підготовку пропозицій щодо світової практики заповідання здійснює авторитетна міжнародна громадська організація - Міжнародний союз охорони природи (далі - МСОП)*. В її рамках діє Всесвітня комісія з питань природоохоронних територій, яка тісно співпрацює з Міжнародним центром моніторингу довкілля у м. Кембриджі (Великобританія). У цьому центрі знаходиться банк даних щодо усіх природоохоронних територій

світу.

МСОП під природоохоронною (природно-заповідною) територією (англ. - a protected area) розуміє "ділянку суші та/або моря, що спеціально визначена для збереження біорізноманіття, природних та пов'язаних з ними культурних ресурсів, природоохоронний режим в межах якої забезпечується законодавчими та іншими ефективними засобами" і з 1994 р. визначає 6 категорій природоохоронних територій. Ці категорії визначаються залежно від спрямованості цілей управління і наведені в табл.12.1.

Таблиця 12.1.

Категорії природно-заповідних територій МСОП
(за Андрієнко, Онищенко, Клестов та інші, 2001).

Індекс категорії	Назва	Характер управління й охорони
категорія I	Територія суворої охорони	
	Ia	Природний резерват суворої охорони
	16	Територія для збереження дикої природи
категорія II	Національний парк	управління з метою збереження екосистем та для цілей рекреації
категорія III	Пам'ятка природи	управління з метою охорони специфічних природних рис
категорія IV	Територія для збереження природних середовищ і видів	здійснюється охорона певних типів природних середовищ та/або окремих видів флори і фауни чи їх груп
категорія V	Територія охорони ландшафту / морська акваторія	поєднується збереження ландшафтів та/або акваторій і рекреація
категорія VI	Територія охорони ресурсів	збереження природних цінностей забезпечується шляхом сталого використання природних ресурсів

Стисло розглянемо категорії природоохоронних територій МСОП, оскільки

при вирішенні питань міжнародного співробітництва в галузі заповідної справи важливе оперування деякими спільними для різних країн категоріями ПЗФ. Зокрема, важливим є співставлення категорій ПЗФ України, які були розглянуті в попередніх лекціях з категоріями МСОП.

Природний резерват суворої охорони (підкатегорія Ia) визначається як ділянка суші та/або моря, яка містить визначні або репрезентативні екосистеми, геологічні або фізіологічні особливості та/або види, які представляють інтерес для наукових досліджень та/або моніторингу довкілля.

Цілі управління природним резерватом суворої охорони зводяться до збереження природних середовищ, екосистем, видів, ландшафтів та екологічних процесів у них непорушеними настільки, наскільки це можливо. Зокрема, через обмеження доступу людей до резервату й мінімізації зовнішніх впливів шляхом ретельного планування і виконання дослідницьких та інших дозволених робіт.

Територія природного резервату суворої охорони має бути достатнього розміру, щоб гарантувати цілісність її екосистем та досягнення цілей управління, заради яких ця територія була заповідана. Ця територія має бути поза прямим антропогенним впливом як на час створення, так і надалі. Збереження біорізноманіття тут можливе безактивного менеджменту або реконструкції природних середовищ (що й відрізняє резерват від категорії IV).

Територія для збереження дикої природи (підкатегорія 16) - це велика незмінена або слабко змінена ділянка суші та/або моря, де зберігся природний характер території без великих населених пунктів і постійного її відвідування населенням, охорона та управління якою спрямовані на збереження даної території в природному стані.

Загальна мета управління цією природно-заповідною категорією - забезпечити прийдешнім поколінням людей можливість відчувати насолоду від спілкування з природою, яка не була істотно порушена, підтримувати протягом тривалого часу її головні особливості й давати можливість місцевому населенню підтримувати притаманний їм спосіб життя.

Територія для збереження дикої природи повинна мати високу природну якість, не зазнавати суттєвого антропогенного впливу, включати визначні екологічні, геологічні, фізико-географічні або інші об'єкти, що становлять наукову, освітню, естетичну, історичну та іншу цінність. Важливим є також те, що ця територія надавала можливості для усамітнення людей, що зрідка можуть насолоджуватись дикою природою, з використанням простих, тихих, не забруднюючих довкілля транспортних засобів (маються на увазі немоторизовані засоби пересування). Для того, щоб забезпечити зазначені цілі заповідання, територія для збереження дикої природи має бути досить значних розмірів.

Національний парк (категорія II) - це природна територія, призначена для охорони екологічної цілісності однієї або більше екосистем, недопущення їх руйнування й експлуатації, що має стати основою для забезпечення духовних, наукових, освітніх, рекреаційних і туристичних потреб населення, сумісних з цілями збереження природного довкілля.

Загальна мета управління національними парками полягає в охороні природних і мальовничих території національного та міжнародного значення для

реалізації духовних, наукових, освітніх, рекреаційних або туристичних потреб, увіковічення в природному стані репрезентативних зразків фізико-географічних регіонів, угруповань, генетичних ресурсів і видів, забезпечення їх стійкості та різноманіття. Відвідування природного парку має бути на рівні, за якого його територія підтримується в природному або близькому до нього стані, але при цьому приймаються до уваги потреби місцевого населення у використанні природних ресурсів парку такою мірою, яка не суперечить іншим цілям його управління.

Територія національного парку має включати репрезентативні для біогеографічного регіону типи ландшафтів, де види рослин і тварин, екотопи та геоморфологічні об'єкти мають особливе духовне, наукове, освітнє, рекреаційне і туристичне значення. Ця територія також має бути достатньо великою і включати одну або більше цілісних екосистем суттєво незмінених людською діяльністю.

Пам'ятка природи (категорія III) - це територія, яка містить одну або більше специфічних природних або природно-культурних цінностей, які є визначними або унікальними через їх рідкісність, типовість, естетичні якості або культурне значення.

Мета управління ними полягає в довічному збереженні цих цінностей і, за можливості, їх дослідження та використання в освітніх цілях і для одержання естетичної насолоди. Діяльність, що визнається за шкідливу для цілей заповідання, виключається й попереджається. Територія пам'ятки природи має включати одну або більше значних цінностей (до яких, наприклад, належать ефектні водоспади, печери, кратери, відслонення з викопними рештками, піщані дюни разом з унікальною або репрезентативною фауною і флорою тощо). Її розміри мають бути достатніми, щоб зберегти її цінності.

Територія для збереження природних середовищ і видів (категорія IV) є ділянкою суші та/або моря, в межах якої здійснюються заходи, що гарантують збереження окремих типів природних середовищ та/або видів флори і фауни. Отож, головною метою управління цими територіями є збереження та підтримка тих особливостей природних середовищ, що необхідні для збереження важливих видів флори і фауни, їх угруповань, шляхом вживання певних дій та особливого менеджменту. За провідні види діяльності визнаються наукові дослідження та моніторинг довкілля, оскільки саме вони є основою сталого менеджменту природних ресурсів. Важливим видом діяльності є також використання окремих природних комплексів для освіти людей, усвідомлення ними цінностей природних середовищ і необхідності управління збереженням дикої природи.

Територія для збереження природних середовищ і видів повинна відігравати важливу роль в охороні природи і виживанні видів, тому такою територією часто визначаються природні комплекси, що є місцями розмноження тварин, водноболотні угіддя, коралові рифи, естуарії, луки, ліси або місця відкладання ікри, включаючи поля "випасу" в морях. Ця територія має бути важливою для існування національно чи місцево (регіонально) важливої флори. Охорона цих природних середовищ часто залежить від активних втручань і здійснення спеціальних заходів, що відрізняє цю категорію від підкатегорії Ia). Її розміри залежать від потреб видів, які охороняються, і можуть знаходитись в діапазоні від відносно

малої до дуже значної за площею.

Територія охорони ландшафту / морська акваторія (категорія V) - ділянка суші та/або моря, де в результаті тривалої взаємодії людини і природи виникла особлива територія (акваторія) із значною естетичною, екологічною та/або культурною цінністю. Часто вона відзначається високим біологічним і ландшафтним різноманіттям. Збереження цілісності традиційної взаємодії людини і природи є необхідним для охорони, підтримання та еволюції такого ландшафту. Отже, підтримка цієї гармонійної взаємодії природних і культурних складових ландшафту шляхом його охорони та продовження традиційного використання земель, будівельної практики, культурних традицій, стилю життя місцевих общин, збереження їх соціального та культурного устрою визнається за головну мету управління охоронюваним ландшафтом. Поряд із цим необхідно підтримувати різноманіття ландшафтів та природних середовищ, а також пов'язаних з ними видів і екосистем, припиняти та попереджати використання земель і дії, які є несумісними з цілями збереження ландшафту. Важливим є забезпечення можливостей для рекреації та туризму, які за специфікою і масштабом співзвучні особливостям даного ландшафту, підтримувати наукову та освітню діяльність, які сприяють довготерміновому росту добробуту місцевого населення.

Територія охоронюваного ландшафту має охоплювати ландшафти високої пейзажної цінності з різноманіттям екотопів, флори і фауни, а також із зразками традиційного або унікального використання землі, місцевих звичаїв і вірувань. Ця територія має надавати можливості для рекреації та туризму в рамках повсякденного стилю життя та економічної діяльності місцевого населення.

Територія охорони ресурсів (категорія VI) складається переважно з незмінених природних комплексів, управління якими спрямоване на забезпечення довготривалої охорони та збереження біорізноманіття, й, водночас, спрямоване на стале забезпечення населення дарами (продуктами) природи. Територія має відповідати загальному визначенню природно-заповідної території (його дефініцію МСОП див. вище).

Управління такими територіями включає охорону та підтримку біорізноманіття та інших природних цінностей території поряд із підтримкою екологічно обґрунтованих технологій, що забезпечують стале виробництво продукції.

Не менше двох третин території охорони ресурсів мають знаходитись в природному стані як на сучасному етапі, так і в майбутньому. При цьому вона може включати ряд модифікованих екосистем і, навіть, великі комерційні плантації. Вона має бути достатньо великою, щоб витримувати використання ресурсів без значної шкоди для довготривалого збереження її природних цінностей.

Як видно із наведених цілей управління природно-заповідними територіями різних категорій МСОП, ці цілі для багатьох категорій збігаються. Проте, вони мають для них різний ступінь важливості (пріоритетності). Таблиця 12.2. дає уявлення про ці співвідношення.

Вищезазначені категорії МСОП є узагальненням світового досвіду

заповідання цінних природних чи напівприродних територій та рекомендацією країнам для використання цього досвіду. Вона розглядається також, а останнім часом і використовується, як основа для уніфікації системи природоохоронних (природно-заповідних) територій, прийнятих у різних державах.

Українська система категорій природно-заповідного фонду загалом дуже близька до категорій МСОП, хоча й має свою специфіку. В ПЗФ України присутні аналоги всім першим п'яти категоріям МСОП, про що йтиметься нижче. Що ж стосується категорії VI "Територія охорони ресурсів", то в ПЗФ України

Таблиця 12.2.

ЦІЛІ УПРАВЛІННЯ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ КАТЕГОРІЙ
ШСК(ЗАПАУЕУ. 1998)

Мета управління	Категорія МСОП						
	Ia	Ib	II	III	IV	V	VI
Наукові дослідження	1	3	2	2	2	2	3
Охорона дикої природи	2	1	2	3	3	-	2
Збереження видів та генетичного	1	2	1	1	1	2	1
Підтримання екологічних послуг	2	1	1	-	1	2	1
Охорона специфічних природних / культурних особливостей	-	-	2	1	3	1	3
Туризм і рекреація	-	2	1	1	3	1	3
Освіта	-	-	2	2	2	2	3
Стале використання ресурсів природних екосистем	-	3	3	-	2	2	1
Підтримка культурних/традиційних						1	2

Умовні позначення: 1 - основна мета, 2- другорядна мета, 3- потенційна мета, - - ціль не ставиться

аналогів їй немає, хоча певні паралелі можна наводити з іншими територіями, що підлягають охороні. До останніх належать насамперед природоохоронні ліси групи I, частина експлуатаційних лісів групи II, експлуатація яких здійснюється помірними темпами (див. Лісовий кодекс України), а також території водозахисних зон (відповідно до Водного кодексу України).

Природні заповідники України відповідають категорії I "Територія суворої охорони" (одночасно обом підкатегоріям Ia "Природний резерват суворої охорони" та Ib "Територія для збереження дикої природи").

Категорія "біосферний заповідник", яка виділяється в Україні, відсутня у сучасній класифікації природно-заповідних територій за МСОП. Пояснюється це тим, що за Севільською стратегією (1995 р.) біосферні заповідники (резервати) ЮНЕСКО не розглядаються як природно-заповідні території. Разом із цим, в складі кожного біосферного заповідника є територія (функціональна зона)

природного ядра, яка має статус природоохоронної території. Природоохоронні території певної категорії можуть входити і до складу буферної зони біосферного заповідника. Отже, біосферний заповідник є поєднанням функцій збереження біорізноманіття і сталого суспільно- економічного розвитку, однак МСОП як природоохоронна територія не розглядається.

Національні природні парки України виконують ті ж функції та переслідують ті ж цілі управління, що й "Національні парки" за категорією II МСОП. Разом із тим, значні за площею господарські зони НПП України свідчать про наявність у них елементів категорії V "Охоронюваний ландшафт/морська акваторія", а та обставина, що кожен з українських НПП включає заповідну зону, дозволяє говорити про присутність тут елементу першої категорії МСОП. Варто також зазначити, що функціональне зонування та функції наших національних природних парків роблять їх дуже схожими на біосферні заповідники ЮНЕСКО.

Критерії до відбору та функції пам'яток природи ПЗФ України співзвучні пам'яткам природи (категорія III) за класифікацією МСОП

Заказники як загальнодержавного, так і місцевого значення, а також заповідні урочища України повністю підпадають під категорію МСОП IV "Територія для збереження природних середовищ і видів".

Категорія "регіональний ландшафтний парк" відповідає категорії МСОП під номером V "Територія охорони ландшафту/морська акваторія".

Розглянуті вище категорії ПЗФ України відносяться до природних територій. Такі ж вітчизняні категорії ПЗФ, які є штучно створеними об'єктами, а саме - ботанічний сад, дендрологічний парк, зоологічний парк, парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва, є підстави розглядати як відповідні категорії V МСОП "Охоронюваний ландшафт/морська акваторія". Ці підстави ґрунтуються на тому, що штучно створені об'єкти, які входять до ПЗФ України, розглядаються як території, де склалися гармонійні відносини між людиною та природним середовищем, ці території становлять високу естетичну, культурну та/ або екологічну цінність і через це підлягають охороні. Таке тлумачення штучно створених об'єктів ПЗФ загалом збігається з визначенням категорії V МСОП.

Лекція 14-15

СТВОРЕННЯ ТА ПРОЕКТУВАННЯ ТЕРИТОРІЙ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

4.1. Етапи створення територій природно-заповідного фонду

В системі державних пріоритетів природоохоронної діяльності особлива роль відводиться заповіданню територій та об'єктів, на яких повністю або частково забороняється традиційна виробничо-господарська діяльність. Частка територій природно-заповідного фонду (ПЗФ) на теперішній час складає 4,2% від загальної площі території України, а норма цього показника в країнах Західної Європи знаходиться у межах 8-10%. Усвідомлення екологічних наслідків такого відставання як на державному, так і на громадському рівні є досить високим. Отож, необхідність розширення площі та збільшення числа об'єктів ПЗФ нашої держави не викликає сумнівів і заперечень. Це завдання визнається за одне з

програмами в галузі розвитку екологічної мережі та заповідної справи (Програма "Заповідники", Загальнодержавна програма формування національної екологічної мережі України). Однак при цьому актуальним залишається питання пошуку компромісів між екологічними пріоритетами та станом навколишнього природного середовища з одного боку та нагальними суспільними, передусім економічними, інтересами держави й її фінансово-економічним потенціалом з іншого.

Одним із шляхів досягнення цього компромісу та реального забезпечення необхідних умов для кардинального зменшення антропогенних навантажень на цінні в природоохоронному відношенні території є коректне обґрунтування необхідності встановлення відповідного режиму їх збереження. Цей режим визначається юридичним статусом таких територій, відповідно до якого і регламентується природокористування. При створенні (оголошенні) об'єктів ПЗФ вибір їх категорії залежить від мети заповідання - збереження, запобігання знищенню або пошкодженню цінних природних комплексів і об'єктів.

Виходячи з цього, при підготовці матеріалів для створення об'єкта ПЗФ визначається, що саме необхідно зберігати на даній території і в який спосіб. Для цього проводиться оцінка наукової, екологічної, пізнавальної, рекреаційної, історико-культурної та іншої цінності об'єкта. Визначається стійкість природних комплексів до антропогенних навантажень та можливі загрози його існуванню від різних видів і режимів природокористування. Враховується також господарська цінність території та ті економічні та інші збитки, що можуть бути пов'язаними з її вилученням із господарського обігу. В результаті проведення такої комплексної оцінки визначається категорія, тип об'єкта та режим його охорони. Крім визначеної цінності, типовості або унікальності об'єкта ПЗФ важливе значення має обґрунтування його оптимальної площі та меж. Останні повинні узгоджуватися з фізичними (природними) межами природно-територіального комплексу. В науковому обґрунтуванні створення об'єкта можуть подаватися декілька варіантів визначення меж об'єкту ПЗФ, та при цьому площа заповідної території має забезпечувати самовідновлення природного комплексу та гарантувати його екологічну стабільність.

На законодавчому рівні порядок створення об'єктів природно-заповідного фонду регламентується Законом України "Про природно-заповідний фонд України". Статтею 51 цього Закону визначається порядок підготовки та подання клопотання, перелік матеріалів, які включає в себе цей документ. А, відповідно до статті 52 Закону, повноваження на розгляд клопотання щодо створення об'єктів загальнодержавного значення надається центральному органу виконавчої влади в галузі навколишнього природного середовища, а щодо об'єктів місцевого значення - його підрозділам в адміністративних областях. Термін розгляду клопотання складає один місяць. Після схвалення клопотання проводиться його узгодження із землевласниками та землекористувачами стосовно визначення меж та площі об'єкта, порядку використання природних ресурсів на його території після заповідання та отримання принципової згоди на заповідання.

Після узгодження клопотання центрального органу виконавчої влади в

галузі навколишнього природного середовища забезпечує розроблення проектів створення об'єкта шляхом залучення спеціалізованих проектних та наукових установ. Відповідно до Закону України "Про внесення змін до Закону України "Про природно-заповідний фонд України" проекти створення територій та об'єктів ПЗФ передаються центральним органом виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища до відповідних органів виконавчої влади, уповноважених приймати рішення про створення об'єктів ПЗФ.

За результатами розгляду розробленого проекту створення та його відповідного узгодження готується проект рішення. Відповідно до статті 53 рішення про створення об'єктів загальнодержавного значення приймається Президентом України. Об'єкти місцевого значення створюються за рішенням обласної ради.

Порядок узгодження. Порядок відведення земельних ділянок установам ПЗФ, процедури узгодження включення в їх територію земель, як і будь-які інші питання, що відносять до сфери земельних відносин, визначаються Земельним кодексом України (від 25.10.2001 р. № 2768-III). Цим Кодексом регламентується також компетенція місцевих рад в галузі регулювання земельних відносин, порядок надання земель в користування та порядок погодження питань, пов'язаних із вилученням земель. Більш детально повноваження сільських, селищних, міських, районних і обласних рад щодо організації об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 26, 43) визначені в Законі України "Про місцеве самоврядування в Україні".

При розробленні документації, пов'язаної зі створенням об'єктів ПЗФ у частині визначення складу, порядку розроблення та узгодження проектів територіального планування, мають бути врахованими основні положення законів "Про планування і забудову територій" (20.04.2000 р.), "Про основи містобудування" (від 16.11.1992 р.) а також вимоги містобудівних норм і правил.

Крім вищезазначених нормативно-правових документів, при створенні об'єктів природно-заповідного фонду враховуються також й інші закони, постанови та положення. Серед них важливе значення мають: Закон України "Про туризм" від 15 вересня 1995 р., Закон України "Про охорону культурної спадщини" від 8 червня 2000 р., Закон України "Про мораторій на проведення суцільних рубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського регіону" від 10 лютого 2000 р., Водний кодекс України від 6 червня 1995 р., Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р., Постанова ВРУ "Про програму перспективного розвитку заповідної справи в Україні" ("Заповідники") від 22.09.1994 р № 177. Серед міжнародних конвенцій та угод при створенні об'єктів ПЗФ особливе значення мають: Конвенція про біологічне різноманіття (Ріо-де-Жанейро, 1992 р), Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів (Рамсарська конвенція, 1971 р.), Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Бернська конвенція, 1979 р.), Конвенція про захист Чорного моря від забруднення (Бухарест, 1992 р.), Конвенція про охорону світової культурної та природної спадщини (Париж, 1972 р.).

Процедура створення об'єктів природно-заповідного фонду.

Процедура створення об'єктів ПЗФ включає такі стадії (етапи):

- 1) Підготовка і подання клопотання щодо створення об'єкту ПЗФ.
- 2) Розгляд клопотання у місячний строк.
- 3) Погодження з власниками та користувачами природних ресурсів у межах територій, рекомендованих для заповідання, а також погодження з місцевими органами влади і самоврядування всіх рівнів.
- 4) Розроблення проекту створення об'єкту ПЗФ.
- 5) Підготовка проекту указу Президента України або рішення обласної ради щодо створення об'єкту ПЗФ.
- 6) Узгодження проекту у відповідних міністерствах та відомствах.
- 7) Підготовка необхідного комплексу документів та подання проекту рішення про створення об'єкта ПЗФ до Кабінету Міністрів України або обласної ради.
- 8) Передача документів Кабінетом Міністрів України до Адміністрації Президента України.
- 9) Підписання указу Президентом України.
- 10) Створення дирекції установи.
- 11) Розроблення та затвердження Положення про об'єкт ПЗФ, оформлення охоронного зобов'язання.
- 12) Розроблення проекту відведення земельної ділянки для установ ПЗФ, оформлення державного акту на право користування землею, закріплення меж на місцевості.
- 13) Розроблення та затвердження проекту організації території.

Зазначені етапи створення об'єктів ПЗФ взаємопов'язані й вимагають проведення комплексу ретельно спланованих і якісно виконаних організаційних, наукових та інших заходів. Нижче зупинимось на найбільш відповідальних та складних етапах створення об'єктів ПЗФ.

Підготовка та подання клопотання про створення об'єкту ПЗФ.

Клопотання включає в себе обґрунтування відповідності території, що пропонується для заповідання, природоохоронним, науковим, рекреаційним та іншим критеріям. Це обґрунтування має здійснюватися та оформлюватися на науковому рівні фахівцями відповідної кваліфікації.

Основу документального забезпечення клопотання складають його наукове обґрунтування, карта-схема майбутнього об'єкта, відомості про господарське використання території, землевласників та землекористувачів. До клопотання можуть також додаватися інші матеріали, що підтверджують і доповнюють обґрунтування необхідності створення об'єкту ПЗФ. Такими матеріалами, зокрема, можуть бути: характеристика історико-культурної цінності території, його етнографічне значення, сучасний стан та перспективи розвитку рекреації та народних промислів, пропозиції щодо діяльності майбутньої природоохоронної установи. Підготовка клопотання - надзвичайно відповідальний етап створення об'єкту ПЗФ. Від того, наскільки глибоко, повно й обґрунтовано воно виконано та оформлено в чималій мірі залежить і кінцевий результат всього

процесу створення об'єкту ПЗФ.

Клопотання щодо створення можуть подавати наукові установи, природоохоронні громадські організації, підрозділи центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища, інші зацікавлені установи, організації та громадяни.

Клопотання щодо створення об'єктів загальнодержавного значення розглядається центральним органом виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища у місячний термін, після чого про результати цього розгляду повідомляють ініціаторів клопотання, а також місцевий підрозділ цього центрального органу виконавчої влади, якому доручається погодження клопотання з землевласниками та землекористувачами.

Клопотання щодо створення об'єкту ПЗФ місцевого значення розглядають обласні підрозділи центрального органу виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Заповідна справа в Україні: Навчальний посібник / За заг. ред. М.Д. Гродзинського, М.П. Стеценка. – К.: 2003, 306 с.
2. Бишоп К., Грин М., Филипс А. Модели национальных парков. – М.: Наука, 2000.
3. Грищенко Ю.М. Основи заповідної справи: Навч. посібник. – Рівне, РДГУ, 2000. – 239 с.
4. Ковальчук А.А. Заповідна справа: Науково-довідкове видання. – Ужгород: Ліра, 2002. – 312 с.
5. Заповідна справа // Методичні вказівки для студентів біологічного факультету. – К.: Фітосоціоцентр, 2001. – 28 с.

ЗМІСТ

	стор.
Лекція 1.....	3
Лекція 2-4.....	4
Лекція 5-10.....	13
Лекція 11.....	43
Лекція 12-13.....	48
Лекція 14-15.....	54
Список використаних джерел.....	59

Навчальне видання

Автор : **Савчук** Людмила Анатоліївна.

Заповідна справа

Назва предмету, курсу, дисципліни

Конспект лекцій

Друкується в авторській редакції

Підп. до друку _____. Формат 60x84/16. Папір офс. Гарн. Таймс.

Обсяг ____ ум. друк. арк., обл.-вид. арк. Наклад _____ прим.

Зам. _____.

Друк РВВ ПП: Іванюк В.П. (43000 м. Луцьк, вул. Винниченка, 65). Свідоцтво Держкомінформу ДК № 31 від 04.02.2004..